UNIVERSITY OF TORONTO DUPL
3 1761 00627312 2

142 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 142

САЊАЛО

РОМАН

Милорада П. Шапчанина

PG
1418
S35S3
1912

Slav
S
Srpska knjizevna zadruga
[Redovna izdanja]

142 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА. 142

САЊАЛО.

РОМАН

МИЛОРАДА П. ШАПЧАНИНА.

У РЕДАКЦИЈИ И С ПРЕДГОВОРОМ

ДР. ЈОВАНА СКЕРЛИЋА.

UNIVERSITY OF TORONTO

БЕОГРАД:

Штампарија „Доситије Обрадовић“ — Кнегиње Љубице ул. 6.

Димитрија Гавриловића (пређе Аце М. Станојевића)

1912.

584887
2. 7. 54
PG
1418
S35 S3
1912

МИЛОРАД П. ШАПЧАНИН.

КЊИЖЕВНА СТУДИЈА.

Шездесетих година јавила се у српској књижевности цела једна цваст песника, неједнаке вредности и снаге, али у главноме истога правца. У тој великој и живој групи омладинских романтичких песника, Милорад П. Шапчанин није у првим редовима, поред Змаја Јована Јовановића и Ђуре Јакшића, он чак не стоји упоредо са Лазом Костићем и Јованом Илићем. Он је, са Стеваном Каћанским и Јованом Грчићем-Миленком у позадини, али ипак у видној позадини. Он је један од највреднијих писаца српских тога доба, он продужује своју књижевну делатност у седамдесетим и осамдесетим годинама, остајући веран романтичарским схватањима из своје младости, у доба када се правац српске књижевности и укус српских читалаца из основа променио. Ако својом сопственом књижевном вредношћу Шапчанин није у првим редовима књижевника свога доба, он је један од најобилнијих и најмногоструких писаца нашега романтизма, код којега се, између осталога, јасно могу видети све мане тога књижевнога правца.

I.

Милорад П. Шапчанин, који је у стиховима толико сневао и маштао, провео је миран и једнолик живот чиновника од каријере, који се у канцеларијској доколици бавио и књижевношћу.

Рођен је 7 јула 1842 у Шапцу. Отац, Сава Поповић, тамошњи учитељ и судија, после Катанске Буне

морао је да бежи из Србије. И цела породица пређе у Земун, потом у Ириг, где отац постане бележник. Ту је Шапчанин свршио основну школу. Гимназију је учио у Новом Саду, а затим у Сремским Карловцима. Због очеве смрти, да би се нашао породици, која је остала незбринута, он напусти даље школовање, и 1861 постане „бележник", управо практикант духовног суда у Шапцу. 1862 постао је писар у истом суду, а од 1865 радио је као учитељ краснописа и цртања у шабачкој нижој гимназији. У исто време био је и лични секретар владике Гаврила.

Љубомир Ненадовић, који је тада био начелник Министарства Просвете, запазио је његове књижевне радове у *Вили,* и да би му дао могућности за књижевно образовање, доведе га 1866 у Београд, за писара у свом министарству. У тој служби, од 1870 као секретар, остао је он све до 1880. На томе месту, поред Милана Ђ. Милићевића и Стевана Д. Поповића, он је радио на уређењу основне наставе у Србији.[1] Министарство га је слало да проучава уређење народних школа на страни, и он је ради тога годину дана путовао по Аустрији, Чешкој, Немачкој и Швајцарској. Као ревизор често је обилазио школе по Србији. По службеној дужности бавио се и педагошком литературом, и оставио за собом цео један низ књига и предавања, мањих превода и прерада (од важнијих: *Хајнрих Песталоције и његова педагошка радња,* 1870; *Очигледна настава у основној школи,* 1871; *Теорија педагогике,* од Фридриха Дитеса, 1875, 1881; Дитесова *Методика,* 1876, итд.). Стручни људи сматрају Шапчанина за „педагога лаика".

1877, за неколико месеца, вршио је дужност управника Народног Позоришта, а затим враћен на своје старо место у Министарство. 1878 био је придат генералштабу и уређивао основну наставу у новоослобођеним крајевима. 1880 постављен је за сталног

[1] О том његовом раду у педагогији, в. Јован Миодраговић: *Милорад П. Шапчанин као педагог. Годишњица Николе Чупића,* књ. XXIV, 1905.

управника Народног Позоришта, и на томе ветровитом и клизавом месту успео да се одржи до 1893, дуже но ико и пре и после њега. 1893 постављен је за администратора краљеве цивилисте и крунских добара. Умро је у Београду 14 фебруара 1895 године.

II.

Шапчанин је почео писати врло млад, настављајући једну традицију своје породице. Његов отац Сава Поповић бавио се књижевношћу, и од њега су остале две књижице: *Садъ изображены умова* (1833) и превод с немачког *Кринъ, или морална поученія у 20 писама мудраца Сенеке изложена* (1842). Брат Шапчанинов, Павле Поповић, друг Светозара Милетића, истакао се као песник у омладинском покрету пред 1848, и сматрао се за једног од најбољих песника свог нараштаја. По примеру свога оца и брата, и Шапчанин је почео писати, и то стихове, како су у његово доба млади људи обично почињали.

Почео је певати још као ђак у гимназији, и објављивати у *Даници*, која је добрим делом живела од те ђачке литературе. Ти његови покушаји нису остали непримећени, и, охрабрен пажњом читалаца, он је већ 1863, у Београду издао „прво коло“ својих *Песама*. „Друго коло“ изишло је ускоро, 1866, такође у Београду. И доцније, као виши чиновник, он је био од оних људи које пева немачки песник Платен: „који у јутру иду у канцеларију, а у вече чине шетњу по Хеликону“. Његове раније и позније песме изишле су у Београду 1883 у већој збирци *Жубори и Вихори*. И до саме смрти он је волео и веровао у поезију и славио песнике као „храмове, који, солидно и самоникло сазидани на великом путу народном, остају за потоња времена, да ближи и даљи потомци виде на њима облике од душа својих предака“.

Он је ђак немачких романтичних песника, који су толико одговарали његовој сентименталној и елегичној природи, и сав упада у конвенционалну сентименталност. Он поезију схвата као онај, њему сличан идеалистички песник: „уметност треба да нам да оно

што нам живот не даје: сан и илузију". Он није био оригиналан дух, и с песничким осећањима примио је и језик свога времена, када се писало: војно, љуба, селе, бајна нева, росно цвеће, умилни славујак, тија ноћца. У једној од најранијих песама својих, *Какве ли су песме моје ?...*, он овако одређује своје певање:

Какве ли су песме моје?
Каква ли је љубав моја?
Да покажем сладост њину
Има л', грло, речца која?

Од срца су песме моје,
Још их уз то младост дои,
У китњасти венци њини
Раздрагана љубав стои.

Раздрагана љубав стои —
А по њојзи пламен шара,
Што сам јој га посисао
Из душе јој, из недара.

За Шапчанина је поезија била низање такозваних „поетичних" израза и речи, злоупотребљавање овештале фразеологије театралних и неискрено сентименталних песника. У првим његовим песмама су неизбежни славуји који прижељкују по зеленим луговима, росне ливаде покривене цвећем, по којима невино пасу „свилени јањци", „пребела мекушчад"; ту су грлице које заљубљено гучу по гајевима, млади и лепи пастири који „вију песме уз вруле", уз „божанствене фрулице", заљубљене пастирке које чежњиво уздишу; бледи месец који се огледа у сребрним валима плавога језера. Он је био човек који се научио певању, као што се приљежан и вредан човек свему другом може научити. Од других је примио фразеологију, од других је позајмио и осећања. Други песници певају својој драгој, и њему је у дужности да то исто чини. Други су у патриотском гневу шкргутали зубима и беснели што не могу да се напију вреле крви из турског гроца; и мирољубиви педагог Шапчанин својим преплашеним и дрхтавим гласом криче: „Амо ханџар, шестоперца

амо!“ У то доба алкохолизма и алкохоличарске поезије, када су певане оде бурету и чутури, и Шапчанин, који се стресао када је морао чашу да примакне устима, узвикивао је у сав глас: „Пехар! Пехар...“, „Дајте мени чашу, препуњену, пуну“, и безазлено лагао: „Што сам им'о пара, за вино сам дао...“ И тако је певао кроз цео век оно што је видео да други певају, и речима које је нашао код других песника.

Његово главно песничко оруђе то су „речце“, не само „појетске речи“, но песничке шљокице и ђинђуве, истрти клишеи, али нарочито диминутиви, немогући, каткада смешни диминутиви. Шапчанин по правилу каже: горица, зорица, кишица, ливадица, шумица, стазица, брдашце, овчица, зрачак, анђелак, чунић, хумић, па и: кавешчић, зрачучљад, пупољче, обалица, попадица, стихић и тако даље. Али и то му, није било довољно, у његовој неодољивој потреби да изгледа што осетљивији и нежнији. И саме диминутиве он још једном прави диминутивима, и једини у српској књижевности пише: *ветрићак, делићак, столићак, капљичица, коњичак, песмичица, сићан лепирић, ситни гласићи,* и тако даље. У једној приповетци има овакву реченицу: „...а *малени синчић,* са *прутићем* у *нејакој ручици,* мање тера више нуди и храбри мало посустале *вочиће*...“ Или: „...Ружица је, убрисавши и последњу *сузицу,* не као горски *вихорић,* већ тихо и питомо, као најпитомије *јагњешце,* оставила собу...“ А поред тога, ту су стари клишеи наше поетичне литературе: плаве очи, мирисне руже, зелен-трава, црна поноћ, сребрни месец, сетно лице, јарко сунце, кобна смрт, бело стадо, румена зора, младо момче, мила селе, врела крвца, тихи уздисај, и томе слично. Све то давало је Шапчанину илузију да је у пуној поезији!

Главна Шапчанинова збирка песама носи заједнички наслов: *Жубори и Вихори.* Наслов, који би сасвим приличио песмама једнога Ђуре Јакшића, никако не одговара млакој, малокрвној, сентименталној, сладуњавој поезији Шапчаниновој, који је своје стихове могао, у своме речнику, назвати *Зе-*

фирићи, или *Лахорићи*, или *Ветрићци* и испод њих потписати се, као онај познији млади српски песник: *Бајле Лахорић*. Ништа није тако мало силно, страсно, бурно, плаховито, но његово зашећерено певање и сентиментално пренемагање из прве младости, или банална мудровања из зрелих година. Љубав коју он пева на својим „плачевним струнама“

Од росе је, од мириса,
Од врелога зрака,
Од небеског плаветнила
И од пупољака.

Наслови његових песама казују сав програм његовог певања: *Смрзнутој птичици, Пастирка, Пастирче, Мојим ружама, Вихорић и боли, Љубиш ли ме, Ној, Опет њојзи, Цвету у књизи, Љубичицама, Канарицама, Пупољку, Ја пружим ружу*. То је идеална шипаричка, поезија, за албуме петнаестогодишњих девојчица у пансионатима Те сладуњаве ствари могле су усхићавати и разнежавати оно поколење шездесетих година које је живело у илузијама и од илузија, и које је могло расплакати се над отвореном књигом, али једном данашњем човеку немогућно је читати их.

Шапчанин је боловао од страха да не буде довољно „поетичан“, и то га је упропастило као песника. Када је 1887 превео спев Р. Х. Стодара *Краљево Звоно*, амерички песник није му изгледао довољно „поетичан“, и он је, како вели у предговору, унео своје „лирске мотиве“, а поједине епизоде „као непоетичне“ избацио. Он је хтео да остане у „етиријим регијонима нематеријалне поезије“, како се он то изражавао, држао да је циљ поезије да улепшава живот, да велом прикрива „претерано коштуњаве и често одвратне наготе природине“. И зато му је требало бити поетичан пошто пото, жртвовати истину и искреност поетским фикцијама, зато он није имао храбрости да буде природан и непосредан, да простим и ненакићеним речима каже оно што је сам осетио, по оној старој и

увек тачној речи „да је најбоља песма која долази из срца". Само по ретком изузетку писао је он просте и непосредне песме, као што је песма о болесној сестри:

Крваво сунце седало
За Церско брдо оно,
И ја сам, сузе кријући,
Крај тебе болне клон'о.

Љубих ти руке свенуле,
Образе хладне, бледе;
Последњи зрачак гледасмо
Западу како греде.

Оно што ваља у малокрвној поезији Милорада П. Шапчанина то је циклус песама *Село у дечијским споменима*. Поред поетске сентименталности, он је село искрено волео, и сачувао лепу успомену „на часове златне из младости ране" проведене на сремском селу. У једној приповетци (*Деда*), он вели: „Коме није слатко сећати се на детињство? Па још кад су ти минули дани ведри и безбрижни? Бар ја сам увек расположенији, кад год ми се да прилика да рекнем коју о драгој, минулој прошлости..." Присећајући се своје „колевке златне, убавог сеоца", разнежено пева:

У моме срдашцу ведрина је сјала,
Простота к'о ружа тихо мирисала.
Све чаробно беше, к'о да снове снивам,
Живео сам само да се науживам.

И сад опет, село, у мору од света,
Сетила се мис'о својих младих лета,
Па се дигла, носећ' љубави и жара,
Да походи тебе, пријатеља стара!

И после Јована Суботића, а пре Јована Грчића-Миленка, он слика село, са нежношћу, са топлотом, каткада у тачним, готово реалистичним сликама. И таквих свежих и живих слика има један цео низ: полазак на рад у рано јутро; јурење сеоске деце по прашини, са псима и гускама, док киша не удари, и деца и врапци не побегну под стреје; коло на раскршћу, код крста, све док се звезде не јаве на мирном небу;

дуги сеоски плотови покривени поњавама и ћилимима; „дугорепе сврake“ на „мршавом ђерму“; коњи на појишту, које нестрпљиво бију ногама; додоле које кишу доносе од сунца спрженом селу; девојке које беле платно на потоку што долази са плаветних брда; овце на мужи:

И к'о одједанпут да потече река,
Ведрице се проспу слатка, бела млека,
И кад их понесу станарице живе,
Пригибљу се, цврче, обрамице криве.

А после се метне у котао стари,
Па на тихој ватри лагано узвари.
Разлије у зделе, и нико не дира,
Те се на тенане скорупље прибира.

Сеоска авлија, опевана онако како данас слика село Милета Јакшић:

У авлији спретној угажена трáва,
Под стрехом комарник где се ноћу спава,
На тршчаном крову покућарка цвати,
Јер је свака вредна газдарица пати.

Тамо са тавана где кокошке носе,
Искривиле шије две велике косе.
На димњаку горе станила се рода,
Па ил' је у гнезду, ил' по крову хода.

На среди дворане [!] голубињак стоји,
У њему се легу голубови моји;
Пепељави, бели голубићи вире,
Шарени гаћани стрешицом се шире.

А од оног тамног, богатог амбара
Домаћица вредна кад врата отвара,
Па баци кукуруз и живину виче,
Закокоћу коке, пет'о кукуриче.

Ко да позна китњастог, књишког Шапчанина у овако простим, али зато лепим стиховима:

Ја сам радо с оцем воденици хит'о,
Помаг'о на камен да сасипа жито,
Млинар ми је увек бела хлеба дав'о,
Када сам са оцем тамо вечерав'о.

На жалост, тих сеоских песама, које иду у најбоље производе своје врсте у српској књижевности,

врло је мало, око 20, и, поред веће песме *Успомене*, оне су само једна случајна и усамљена појава у целокупном поетском раду Милорада П. Шапчанина, који је у поезији како сам вели, живео „од маште и цвета". Шапчанин је био жртва једног погрешног схватања поезије, која се за њега сводила на сентименталну поетску фразеологију. Када је нови реалистички покрет био у јеку, 1875, он је у једном предавању жалио што је поезија умукла, или не пева оно што је главно и битно поетско: „родољубље, идилство, осећање платонске љубави", што су млади људи постали сувишно озбиљни, „као да им је педесет лета", „што се свет осушио и *поварварио*". Готово на крају своје књижевне кариере, 1886, у чланку *Поезија и данашње доба*[1] он са жалошћу констатује како „наше реалистичко доба није баш много наклоно развијању песничке књижевности", и са горчином додаје: „Народи више нису деца безазлене природе, невине овчице; идилству су остављене врло уске вратнице". Шапчанин, као и толики српски песници и пре и после њега, није разумео да права поезија није у распређивању туђих осећања и служењу туђим речима, но у оном што сам човек види, схвати и осети, да нема једне поезије, но да сваки човек има *своју поезију*, — како је то схватао велики Гете, који је говорио: да није написао ниједан ред који није сам доживео, и који је сву своју поезију називао одломцима једне велике исповести.

III.

Поред лирске поезије, Шапчанин се бавио и епском и драмском поезијом, са још мање успеха.

Савременици су Шапчанина нарочито ценили као епског песника, а за његова два спева *Невеста Љутице Богдана* и *Монах* речено је да су „бисер Шапчанинове музе, а уједно и српске књижевности".

[1] Краљевско-Српско Народно Позориште. *Преглед за годину 1886.* Београд, 1887, стр. I—XII.

Његова епска поезија, управо два спева: *Монах* и *Невеста Љутице Богдана*, потпуно је романтична. *Монах* је несрећна, плачевна, старинска „срцепарајућа“ историја несрећне љубави једнога калуђера, и само је развијање обичних мотива Шапчанинових лирских песама. У *Невести Љутице Богдана* он је као романтичар у свом елементу: замкови, у којима „кастељан“ и властела („бољари“) пију вино из људских лубања и до истраге се бију за љубав очију обожаване госпе. Љутица Богдан, тако одређена и реална личност у народној поезији, овде је постао романтични „кастељан“, као у каквој немачкој ритерској причи, заљубио се у младу властелинку „дражесна лика“, „лепушкаста лица, граораста ока“, и на романтичан начин отима је. Девојчин отац позове Љутицу Богдана на двобој. Двобој почиње под визирима. Старац убија свога противника, али то није Љутица Богдан, који у замку лежи тешко рањен, но његова кћи, која је, не зна се зашто, изишла да у боју замени свога драгог. Очева сабља пробила јој је девојачке груди, она се казује и тражи опроштај од оца-убице:

Ту јој лице блеском надземаљским сину,
Јунакиња лепа к'о јагње премину.
А несретни отац мач себи у груди,
Леже поред ћерке да се не разбуди!

А шта ли ће Богдан на те тужне гласе,
Хај, да болном само живот не угасе!

Тако се свршава ова песничка детињарија, испевана у тромим и безбојним стиховима, — историјски спев у подједнакој мери лишен и историје и поезије.

Са исто толико среће Шапчанин се огледао и у драми, са том олакшавном околношћу што своје драмске производе није штампао. Још из раније он се бавио позориштем. Његовом свечаном беседом отворена је прва представа у Народном Позоришту 10 новембра 1868 године. Као писац од извесног гласа, он је 1868—1870 и 1876. био члан књижевнога одбора Народнога Позоришта. 1878, више од пола

године, био је привремени управник Народног Позоришта. Неких четрнаест година, од 1880 до 1893, он је био управник Народног Позоришта.

У беседи *Позориште и драма,* коју је Шапчанин читао на састанку позоришнога одбора 1888 и која је штампана у засебној књижици, Шапчанин је изнео своје мишљење о нашим позоришним приликама и о драми. Своју беседу назвао је „искреним говором Талије, која је много ћутала", и ту је горко пребацивао сувременом српском друштву што тако мало мари за поезију уопште, за драму напосе. Он прекорева млађе нараштаје што не уносе „више топлога, лепога, узвишенога даха оних идеала народних и човечанских, с којима се занима свака здрава и истинита поезија." И он се патетично пита: „камо песништва, камо песника? Зар у Србству ни један крај не дише истином, у којој се ствара лепа и узвишена реч, у којој се језик топи милинама огрејане природе а разлева у ритам и стих? Зар су нашој поетској књижевности прошли лепи дани њезини; зар је наш народ у прошлости и садашњости тако лишен идеалних људи и догађаја ретке чистоте и енергије?" И он је узео да ради на драми, и као преводилац и као оригиналан писац. Тако је он не по свом укусу, но по позоришним потребама превео с немачког или француског *Дону Дијану* од Морета (1871), *Вештицу (Die Hexe)* од А. Фитгера (1883), *Прве љубавне стреле (Der Probepfeil)* од Оскара Блументала (1885), *Ранцављевиће (Les Rantzau)* од Еркман-Шатријана (1885), *Леди Сејмурову* од Шарла Диверија (1886). У друштву са Митом Живковићем, „по Боденштетовом и Шлегеловом преводу" удесио је 1875 за српску позорницу Шекспирова *Хамлета.*

Оригиналних радова на драми и комедији има прилично. 1869 играна је два пута у Београду његова „шаљива игра у 1 чину" *Источно питање решено на оцеве 1869.* „Драма из нашег друштвеног живота" *Човек без срца* играна је свега једанпут, 1870. Затим после тих сасвим неуспелих покушаја, настаје дужи прекид у Шапчаниновом драмском раду. Тек 1884

јавља се понова он са „сликом из српске прошлости“ *Милош у Латинима*, за коју је написао музику Даворин Јенко, и која се, 12 пута играна, одржавала на репертоару све до 1908 године. „Шала у једном чину“ *Глумац* играна је свега једанпут, 1884. По Пушкиновој приповетци Шапчанин је написао шаљиву игру у четири чина *Госпођица као сељанка*, која је од 1888 до 1892, приказивана 4 пута. Што млади, огрезли у филозофском и животном материјализму нису хтели и могли, то је по дужности радио Шапчанин. Велики, нечувени успех *Немање* Милоша Цветића (1887), затим остали Цветићеви историјски комади *Лазар* (1889) и *Душан* (1890) дали су подстрека Шапчанину, који као управитељ позоришта није хтео да изостане за својим глумцем. И он пише декоративне и патриотске историјске комаде, који су са историјским комадима Милоша Цветића, Драгутина Илића и Николе Ђорића сачињавали српски историјски репертоар Народнога Позоришта осамдесетих година. Он тако пише: *Богумиле* (1889), игране, до 1899, 4 пута; *Душана Силног*, играног 1890 свега 2 пута; *Задужбину*, најпопуларнији свој комад, који је 32 пута игран од 1896 до 1911, једини његов комад који се колико толико одржао. *Трнова круна*, историјска драма у стиховима, има за предмет трагичне односе између Краља Уроша и његових синова Драгутина и Милутина; *Хипатија*, комад који је Шапчанин радио са много пажње и нарочитим студијама, и на који је много полагао, једини је његов комад чија садржина није узета из српске историје. Сви ови комади, сем *Милоша у Латинима* (1886), нису никако штампани, а *Трнова круна* и *Хипатија* нису играни и у рукопису су остали.

Шапчанинови историјски комади имају све особине наше историјске драме у опште. Шапчанин, као и наши старији драматичари, на позориште гледа са националне и моралне тачке гледишта. Као што је за Јоакима Вујића позориште било „нужна школа“, где се учи стварима „душеполезним и душеспасителним“, као што је Јован Ст. Поповић сматрао по-

зориште за „школу где се људи уче“, тако и Шапчанин, говори о позоришту као о „великој народној школи“, „јавној, најјавнијој школи, приступачној за свакога“.[1] У *Богумилима* је очевидно да је приљежно читао историјске студије о тој старој верској секти. Он је за своје комаде чинио извесне претходне историјске студије; сведок је томе његов чланак из 1886 *Равница*, „један поглед у народну прошлост“. Али он је историју српску износио наивно, нетачно, намештајући. Оно што је још једино било историјско то су биле декорације, рађене према старим српским грађевинама, и костими, на које се тада први пут на београдској позорници почела обраћати пажња; и наша публика је тада добила први пут прилику да види како је изгледао један стари српски дворац, и како је био обучен један српски витез у Средњем Веку. У том погледу неразмажена српска публика радо је гледала та живописна оживљавања српске прошлости, која су, ако не њеном срцу и духу, казивала много њеном оку. Али то су биле заслуге позоришних декоратера и ћурчија који су радили за позориште. Шапчанинова заслуга је у толико што је као управник и писац у исти мах могао чинити веће издатке за декорације и одело. У то доба, после српско-бугарског рата, осећала се јасно обнова српског националнога стила, и публика је радо гледала слику славне прошлости.

Шапчанинови позоришни комади били су и прошли. Време их је осудило, и било би свирепо заустављати се на тим наивним позоришним покушајима, са патриотским идејама из дневних листова, са полу-књижевним стилом једнога човека који је цео век писао а који никада није могао оригинално писати, и код кога има оваквих, оплакивања достојних стихова, као у *Милошу у Латинима:*

Кад нам дође црни дан,
Нападне нас Талијан,
Римска сила, бесан дужд,
И ма који народ „чужд“...

[1] *Јавно предавање Милорада П. Шапчанина.* Београд, 1873, стр. 23—24.

IV

Шапчанин се обично сматра као песник, он сам највише је волео да се тако сматра, и као зрео човек и виши чиновник носио је дугу песничку косу, као Бранко Радичевић у доба када је певао *Враголије*. У ствари, Шапчанин је много више био приповедач, на приповетци је много више радио, а оно што је релативно најбоље код њега, оно што га једино може спасти од потпуног заборава, то је његов приповедачки рад.

Он је на приповетци почео радити врло млад, још 1862. Те године изишла је у новосадској *Даници* његова приповетка *Рањеник*, слаб покушај који није ушао у његове збирке приповедака. Главни приповедачки рад Шапчанинов почиње крајем шездесетих и седамдесетих година, али и до саме смрти он је на томе радио. Од 1877 до 1888 изашло је пет свезака његових приповедака. После пишчеве смрти, 1902, мостарска Мала Библиотека донела је његове *Последње приповетке*, збирку од неколико оманьих приповедака. Шапчанинов рад на приповетци је обилан: тринестак већих и мањих приповедака, од којих су две тако разгранате и опширне да би се могле назвати и романима.

Оно што се запазило у његовим песмама, још јасније се опажа у његовим приповеткама: извесна двојственост његове књижевне природе, два сасвим разна начина рада. Као што поред скроз лажних, сентименталних и романтичних песама, има песама реалнијега садржаја, искренијег и непосреднијега тона, исто тако има и две врсте приповедака: једне отужне и болешљиво сентименталне, где се сав изгубио у поетским сањаријама и у поабаној књижевној фразеологији, и других где има више стварнога живота и живих људи, где показује и посматрачкога дара и способности за верно сликање сувременога и истинскога живота. Разлика између та два начина писања катkада је тако велика да читалац не би рекао да је све те тако разнолике приповетке један исти писац писао.

Сентименталност је главна одлика тог првога дела његових приповедака. И та сентименталност код Шапчанина није била само ствар књижевне моде. Он је у истини био старински „чувствителан" човек, сав припадао оном нараштају који је плакао при месечини, и љубио одсечене праменове косе и осушене цветове, био увек готов на разнежавања, усклике и сузе. Шапчанин је исте врсте људи од које је био Богобој Атанацковић, и те своје природне склоности он је радо и често уносио у своје приповетке. Отуда код њега толико заљубљеничких уздаха, немачких „швермераја" и мажења, „плавих цветова", љубавних заклетава и клетава, сузних историја о „згаженим срцима" и „промашеним животима". И он је писао те плачевне љубавне приче не само у својој младости, док је одиста имао тих наивних осећања, но и доцније као зрео човек и дугогодишњи бирократ. Он је био човек који је непоправљив пролазно живот; животно искуство и књижевни развитак нису га се дотицали, и зато би се са пуно права могло рећи за њега да је кроза живот прошао не заборавивши ништа, и не научивши ништа.

Он је био залутао у царство књижевних фикција, и ништа га није могло тргнути из његовог књижевног сниваља. На живот он је гледао кроз вео својих снова, и место приповедака о стварном животу и о живим људима давао идеалистичка маштања и поетске сањарије. Његове приповетке су пуне жртава несрећне љубави, племенитих идеалиста, чистих анђела који су залутали у људске низине. Он је такав не само када описује „идејалне" личности, но и када има да слика сасвим обичне људе. Дешавало му се каткад да описује српско село. Његови сељаци у тим приповеткама имају неко површно локално обележје: носе „вес" и кажу „кунцеларија", али они имају душу љубавних хероја из романа и говоре језиком романтичарских „фаталних људи". Узалуд нам писац вели: „прича Драгић из доњега шора", или: „да и вама кажем шта нам је приповедао наш брат сељанин." Ми иза „Драгића из до-

њега шора" и „нашег брата сељанина" видимо омладинског списатеља Милорада Шапчанина, како нам наивно и у старинским фразама прича своје романтичарске сањарије.

Не вреди труда дубље улазити у анализу тих његових романтичарских и сентименталних приповедака. Али да би се стекао општи појам каква је изгледала та добра половина његовог приповедачког рада, и да би се видело какве су биле и којим језиком су се писале приповетке код нас још пре непуних четрдесет година, ваља се зауставити на двема његовим карактеристичним приповеткама, на *Хомољској лепотици* и *Владичиној сестри*. Оне су у толико карактеристичније по дух и таленат Милорада Шапчанина што их је писао око 1875, као зрео човек, када се човек лечи од илузија и трезни од пијанства речи, још у пуном јеку реализма у српском друштву, а не у првој младости својој, када је човек кратковид, када болује од наивности, када верује у књиге и опија се речима.

Хомољска Лепотица! Два професора из Београда у научној екскурсији путују по Србији. Један од њих, лепи, млади, идеални Љубомир у сред Хомоља нађе на једном камену урезано име *Вилма*. Изненађен, он се пита: „Мирише ми на витешке приче из доба крсташких ратова. У овој самоћи, где се само облак и хладноћа устављају, на развалинама које су тако неприступачне и занесене од пута — од куда такав тајанствен потпис? Ко ли је та Вилма; да није каква путница, или можда Рускиња." И после тих оштроумних претпостављања, узбуђени Љубомир „нерешљивим кроком приближи се вратном камену, и — тајанствени потпис осетио је на себи ватрен пољубац." Тронут, он мисли на своју несрећну љубав коју је оставио у Београду, и о својој драгој он говори у практикантско-казначејским фигурама: „моју *унутрашњост* пренео сам у њу, она поста *благајницом свега душевнога блага мојега*. Ја је љубљах, љубљах ватрено." Као што је било очекивати, он одмах, готово „на лицу места",

наилази на тајанствену Вилму у оригиналу. То је сестра сеоског учитеља, родом Далматинца, који је оставио завичај јер је у двобоју убио једног Талијана, вероломног вереника своје сестре. Вилма, или како је ради поетске симетрије писац почиње звати Љубица, и Љубомир се сретну. Она заборавља на превртљивог Талијана, старог варалицу, како народна песма Латине обележава, он заборавља на студену и тврда срца Марију, и њихове „сродне душе“ се примичу једна другој. Почиње разговор овакве врсте:

— Али...

— Али је ту ово (прекиде јој Љубомир учтиво реч): не треба се поводити за идеалима који нам се привиде у трепутцима очараним неким ванобичним узбуђењем. Тежити к њима била би исто тако необуздана тежња као и жеља пети се на звезде. Задовољите се својом новом околином. Зар над овим оризонтом не може синути метеор....?

— Метеор, плашљиво, готово с потресом, понови Љубица ову реч, и мислећи о свом ноћашњем сну, поглед јој се дуго одмараше на лепом лику Љубомировом.

— Да вам декламујем ова два сонета, пошто је за време посматрања Љубичина, претурио десетак дванаест листова

— Само тихо, у себи, љубазни господине, да не бисте како случајно песником поплашили м[illegible]га верног певача.

— Певача?

— Погледајте на ону крушчицу пред хладњаком. Онај срећни што скакуће с гранчице на грану, у црној хаљиници...

— То је кос...

— Мој другар, који ми је засладио многи горки час, разблаживао бригоморне мисли. Као никад до сад, певао ми је јутрос на уранку. Ено се спрема да одлети. Тамо у оном шумарку над школом чека га другарица његова. Шта сам пута из прикрајка гледала оне мале голушане како их жељно пшчекује. Љубите ли и ви тај певини живот нежних птичица?[1]

И тако интелигентни и оригинални разговори још више сроћавају ове одвећ „сродне душе“. Он јој прича о „облачном и узбурканом мору живота“, где се једино ослања „на последњу даску разлупаног брода“ своје „неверне среће“; саопштава јој како његова књижница „одликује се са мноштвом дела и избором, укусним повезима и полицама“. У његов љу-

[1] *Приповетке*, књ. II, стр. 59—60

бавни речник улазе не само невен и зимзелен, но и палма и неранџа, — и, наравно, она, пошто му је и певала уз гитар, постаје „божанствена Вилма“, „небеска Вилма“. Крај: свадба. Заробљена кастељанка у Хомољу нашла је свога витеза који ју је ослободио!

Приповетка *Владичина сестра* је писана у исто доба и исте је врсте. Почетак обећава варошку хроничу какву су доцније радили Илија Вукићевић и Светолик Ранковић. Шапчанин лепо прича свој долазак у Шабац, када је дошао да служи у конзисторији, крај владике Гаврила, али то му не изгледа поетично и достојно пера једног косматог песника. Њему треба љубавне, троњавајуће љубавне историје, и зато он на сцену изводи владичину сестру. Млади конзисторијски писар, поред осталих дужности, имао је и да забавља владичину сестру, стару и сентименталну госпођицу са белом капом с љубичастим тракама. Када ударе дуге јесење кише или зимске мећаве, он јој чита *Вилу*, заједно једу компот и пију белу кафу, он јој држи конце које она у клупче саставља, и она га распитује о његовим љубавима. Једнога дана она се заплаче пред њим, отвори му срце и повери му се. Пођу у башту, и седну на једну осамљену клупу. „Видите да нема кога за оградом!“, вели владичина сестра. „Нигде никога“, одговара конзисторијски писар. „Тим боље, додаје владичина сестра. Седите до мене, али ближе, још мало ближе.“ И она вади из џепа своју слику из младости. И почиње овај невероватан разговор:

— Дивна слика, госпо, дивна слика!

— То је мој „портре“ из двадесете године.

— Ваша слика — ужасно!

Затрепташе јој на ново сузе, и сухим прстима покрије своје потамнеле и убране образе.

— Грозно, госпо, грозно. Вама беше ужасно немилостив свет.

— И небо!

— И небо, и земља, и људи, и демони. Та где беху срца оних младића, што гледаху ваку лепоту? Зар се ником не зажеле пољубити ове рујне усне, ове живе очи и обрве; да пољуби свој образ врео овим бело-млечним ланитима; да милује ово високо читко чело, ове бујне накудране власи; да стисне и љуби ове обле, нежне и чедне руке вечно, страсно, безмерно..

— Престаните, престаните, господине... разбуђујете већ давно стишале се боле!

— Пустите ме, пустите, госпо; допустите још који тренутак да уживам дражи ове јединствене слике.

— А моји угашени вулкани, зар да наново...

— Само још један тренутак!

— Имајте сажаљења према једној старој жени...

— Шта — зар између вас и ове слике данас нема никакве свезе?

— Зар не видите: ни трага, готово ни једне цртице...

— И опет вичем: грозно!

— Има ли веће освете неба? Ја сам ужасно много, много трпела! врисну госпа и покрије лице рукама.[1]

Одиста, било је време да она покрије лице рукама, да се једном прекрати ова глупа и ружна сцена између једног младог човека, кога његово „песништво" не извињава, и једне старе жене, којој такве говоре не допуштају њене седе косе, ма биле под белом капом са љубичастим тракама.

Сиромах Шапчанин! Он је толико полагао на те све поетичне приповетке, сматрао их за главни и најбољи део свога рада, а за њега би тако добро било да их никада није ни писао!

V.

Случај Милорада Шапчанина врло је занимљив. У њему су била два човека: један који је на свет гледао кроз књиге, и који је веровао у старинску, романтичарску и сентименталну поетичност. Тај Шапчанин писао је оне слабе плачевне и пастирске песме и још слабије приповетке врсте *Хомољске лепотице* и *Владичине сестре.* Али поред тога Шапчанина био је и други, који је каткада имао око да види живот, могао да осети интимну поезију обичнога живота, умео да га живо и топло изради, који је написао циклус веристичких песама *Село у детињским споменима,* и који је, паралелно с тим у прози, написао неколико лепо запажених и прилично верних слика из живота, и у том правцу несвесно се примицао реализму. И што је врло карактеристично, те добре,

[1] *Приповетке,* књ. II, стр. 170—171.

готово реалистичке приповетке нису писане доцније, у доба његове духовне зрелости, када се отресао младићских илузија и осетљивости младога поете, када је, седамдесетих година, у српској књижевности завладао антиромантизам и реализам, и када су се српски писци стали угледати на Гоголља и Тургењева. Шапчанин је те полу-реалистичке приповетке писао у својој младости, у јеку романтичнога покрета, упоредо са оним својим скроз романтичним и немогућно сентименталним приповеткама.

Занимљиво је колико је још тада, у почетку свога књижевнога рада, у време када је у целој српској књижевности само Јаков Игњатовић имао смисла за реалистичко сликање живота, Шапчанин осећао поезију обичнога живота и знао тачно и лепо да наслика обичне, нимало романтичне људе. 1867 написао је приповетку, управо слику, *Људи старога кова*. Ту је верно и топло описивао двоје старих, сеоског трговца Дамјана Папулића и његову жену Виду, и та проста и верна фотографија подсећа на познати пар, Тому и Томанију, у Тургењевљевој *Новини*. Та слика, готово усамљена у ондашњој српској књижевности, показује у Шапчанину урођен смисао за реализам, природну способност коју он, на жалост, није умео неговати.

Шапчанин у томе правцу није сликао само поједине типове, но и поједине тренутке из нашег народног живота, или и поједине средине које су му биле познате. Приповетка *Сургун* јесте бегство његовог оца и матере из Србије после Катанске Буне; *Десет дуката* је његов доживљај који му се десио када је путовао да види своју сестру у Добринцима, у Срему; у приповетци *Деда* описао је оца своје матере; *Људи старога кова* су били његови познаници; у *Монаху Венадију* прича једну посету коју је у Фрушкој Гори учинио „Врдничкој Вили“, Милици Стојадиновић-Српкињи; у *Сањалу* има неколико епизода из његова живота. Он нам је, поред осталог, у *Катанској Буни* дао живу слику покушаја обреновићевског преврата у Шапцу 1844 године.

Тома Вучић, који на зеленом коњу и у крцалијском сукненом оделу триумфално улази са шумадијском војском у престављени Шабац, и који отпочиње крваве репресалије у затвореној варошци, нарочито је добро представљен. Приповетка је причана по личним успоменама и причању очевидаца, и по својој верности ретка је у нашој ранијој књижевности.

Шапчанин је нарочито описивао црквене људе, свештенике и калуђере. Његов отац, син једног свештеника, био је искушеник у манастиру Гргетегу; један брат био му је свештеник. Он сам био је врло побожан човек, служио у конзисторији, био секретар шабачког владике, који га је чак произвео за хипођакона; једно време мислио је и да се закалуђери. Он је имао пуно особина старих *цркваре* и *православаца,* тако честих у старијим нараштајима у Војводини. Певао је само црквене мелодије, и појање је знао боље но многи свештеник. У поезији он радо пева побожне теме; два његова позоришна комада *Задужбина* и *Богумили* пуни су религиозног елемента. Служећи дуго у Министарству Просвете и Црквених Послова, и имајући често да реферише о црквеним пословима, он је стално имао додира са црквеним људима. Он их је знао добро и радо их описивао. Има цео један низ његових приповедака које описују тај свет, тако: *Монах Ђенадије, Отац Варнава, Отац Зарија, Највећи грех, Богослов.* Тако и еп *Монах.* Неке од тих приповедака, нарочито *Монах Ђенадије,* рађене су са особитом пажњом и љубављу, — и ако са неизбежним романтичним примесама, — са несумњивим познавањем калуђерског живота, и то не само у његовим спољним појавима, но и са познавањем душевнога живота калуђерског. И када се упореде те калуђерске приче, у којима је живот по фрушкогорским манастирима занимљиво описан, са *Калуђером* романом Јована Суботића и *Порушеним Идеалима* Светолика Ранковића, поређење не испада неповољно по Шапчанина.

Што није очекивати, сентиментални Милорад Шапчанин је био у неку руку претеча веселог Бра-

пислава Нушића. Знатно пре Нушића он је почео са хумором сликати старинско чиновништво српско, онакво какво је било још шездесетих година. У приповетци *Двадесет шести* он са познавањем и симпатичним хумором описује прелазно доба у животу старога *отачаственог чиновништва*. „Кад је блаженоупокојени кнез Милош код Маркове цркве, огрнут царском херваније, чуо из берата да је господар народу од Дрине до Тимока, таки је целу управу земаљску узео у своје руке, и на све стране послао своје људе, да у име његово суде и управљају. Ти се његови људи мало по мало множише и развијаху: из пелензира ишчаурише се сукнене чакшире и црвене кабанице, из сукна мрког и рујевог никну плава, зелена и црвена чоха, а из ове везена дубета и антерије и по које велике потуре друмом од Београда до Алексинца, а најзад се ове алватне униформе претворише у оне руске мундире са узаним рукавима и уздигнутом златном јаком, док се, једног лепог јутра, не појави на Теразијама најновији чиновнички крој: у френкијским капутима, у модерним рукавицама и углачаним шеширима, највишим у своју роду."[1] Цела та приповетка је пуна добро уочених и рељефно насликаних типова и карактеристичних реалистичких појединости, које скупа дају пун утисак стварности. Стари казначеј Сима Токмаковић, старински је чиновник који још носи старо одело и пише старим канцеларијским језиком. Он полази у Београд, да носи покупљен данак, са пуним бисагама дуката, рубаља и цванцика. Обукао се прописно: „фес са дугом кићанком, притврђен жутозеленом цариградском шамијом; по плећима зеленкасто пубе, на прсима везен џемадан; око паса тараболос са кожним силавима, за појасом сребрњаци и кошгана арбија, а низ појас фишеклија са најдужим ресама; од појаса пале чакшире, па се у разнородним борама спуштају низа саре од чизама, на којима су причвршћени и звездасти жбркови. А врх

[1] *Приповетке*, књ. V, стр. 82.

свега о бедрима крива сабља, у сребрним и кожним корицама.“

Разговори су особито верни. На пример, препирка између старога казначеја и телеграфиста, бившега глумца. „Благајник: друго је цифра, а друго је жица; да није цифра тежа, не бих ја имао већу плату од тебе“; телеграфиста: „А ја жицом кудгод хоћу — отворен ми цео свет!“ — „Е, мој брајко, да ти можеш кудгод хоћеш, ти би се већ одавно одвезао у Београд, а не бисмо се већ десет година обртали у овоме селу.“ Или, када се казначеј жали на тешкоћу свога посла: „Па и она помоћничина почела да се „начальничи“... „Што ли овај дукат тако тупо звони, а?“, па њиме о плочу, једанпут, двапут, трипут. Као да не бије по оном камену, већ по овом моме ћелавом темену... „А где, бога ти, нађе овај цванцик без чарка, а?“ „Па ова рубља, као да су је говеда лизала, а?“ Лизни је мало, можда је од соли! И ја знате њему, јер ми већ преврши. Он одмах тужбу начелнику, па се после терамо чак до попечитеља.“ — Или овај монолог: Господин Сима добио је писмо од рудничког казначеја из Бруснице, написано не по старом канцеларијском језику, но, на срамоту „православија“, онако како пише „шантави Вук“: „Прави руднички слог! Ни правописанија, ни словосочиненија. Што геачки, геачки! Шта му значи „појам“? Бога ми ће бити поњатије. А као зашто је лепши „појам“ од поњатија? Па „околност“, „околност“, — зашто баш „околност“ а не „опстојателство“?... Чита даље па се заустави и нађежи код речи „у мом округу“... Каквом „округу“! Какав „округ“, какви бакрачи!“ Ово је да се човек турчи!.. Све сам касап на ово мало језика... Тешко нама са данашњим попечитељством просвешченија!.. Тако би, господо, и казначеј Сима умео попечитељствовати!...“

Треба читати целу ту добру приповетку, нарочито онај живо и хумористично описан састанак свих „отачествених казначеја“, са њиховим зулуфима, бурмутицама и великим ћилибарским мушти-

клама, у кафани код Девет Југовића на Сави, где су решили да плате издају двадесет шестог у месецу; треба читати ту пријатну приповетку, па осетити како је у Шапчанину био један добар реалистичан и хумористичан писац, који је био у стању да напише добру комедију из чиновничког живота, комад оне врсте коју је Бранислав Нушић почео својом *Протекцијом*.

Несрећа је била за Шапчанина, штета је била за српску књижевност, што је Шапчанин у свом романтичарском васпитању мислио да нема литературе без несрећних љубави, без славуја, уздаха и суза.

VI.

Шапчанин је имао и већих приповедачких амбиција. Поред обичних и мањих приповедака написао је и две овеће, које су толико разгранате и обимне, толико се од једне епизоде проширују на слику једнога доба и историју једнога живота, да би се могле назвати романима: то су *Хасан-ага* (1880) и *Сањало* (1889).

Хасан-ага има за предмет живот босанске мухамеданске властеле, у доба њенога устанка противу Султана под Хусеин-бегом Градашчевићем. Тај живот Шапчанин није познавао, највише ако је могао видети босанске мухамеданце када су долазили у Шабац или на пролазу крај Београда. И како није сам познавао тај свет, он се користио белешкама људи, који су босанске мухамеданце боље познавали и о њима писали. Податке о Градашчевићевом устанку нашао је код Др. Куниберта, историчара Кнеза Милоша, а нарочито код потурченог Пољака Михаила Чајковског, који је у исти мах био и приличан писац, и чији радови су код нас, око 1870 године, били доста превођени и радо читани. Чајковски, као турски официр, учествовао је у походу Султанове војске противу побуњених бегова, и своје доживљаје и утиске описао је у делу *Босна*. То је било готово сав материјал којим се Шапчанин послужио при писању своје велике исто-

ријске приповетке. Наивно искрено он признаје како се служио историјским материјалом, и казује колике су његове историјске скрупуле: „Ја то прихватим, разрадим, избацим што не спада у моју замисао, уклоним излишне историјске уметке из савремености, праведније поделим улоге међу православним и католицима, узмем из руку Србије улогу коју она онда није могла играти, збришем незаслужени прекор понеким нашим честитим људима, заменим слике и поређења другим простијим, нашем свету више разумљивијима и милијима...“ Томе треба додати да је Шапчанин додао још доста сентименталности и патриотске новинарске фразеологије, да је писао без плана, да је све претрпао излишним епизодама, — и онда схватити потпун неуспех овог опсежнога романа, који је историјски неверан, поетски блед, тежак и досадан за читање у свој својој расплинутости и безбојности.

Много боље среће био је са *Сањалом,* којим је дао најбоље и најличније своје дело. То је у исти мах слика једног стварног и распрострањеног типа у српском друштву, који је постојао око 1848, и слика средине из које је тај тип израстао. Шапчанин, и сам нека врста *Сањала* у канцеларији, осећао је добро све оно што је насликао у своме јунаку Гргуру, идеалисту и сањалици старинске врсте, из доба када су се читала *Страданија младога Вертера* и када су младе девојке са сузама у очима певале *У мјесту пријатном, тихој пустињи* и *Бледи месец иза горе...* Један његов друг из младости тврди да је у Сањалу приказао сама себе.[1]

Шапчанин је описао цело духовно образовање свога јунака, у малом оно што је Флобер у великим размерама и снажним потезима написао у свом умном и дубоком роману *Сентиментално Васпитање.* Само Шапчанин је свога јунака одмах схватио као рођеног песника и сањала. Гргур се заљубљује још на клупама основне школе, и то сељачко дете зна старо-

[1] Милан Савић: *Из српске књижевности.* Нови Сад, 1868. стр. 143.

модни љубавнички обичај да цвет добивен из њених руку заљубљено чува. Сентиментална интрига у роману, чиста љубав између Гргура и Данице, уопште није много занимљива, нарочито је свршетак усиљен, неприродан и за несањала неразумљив.

Срећом, Шапчанин се огрешио о јединство плана у своме роману, и та његова погрешка дала је српској књижевности један добар роман. Описујући *сашала* он је поклањао много, могло би се рећи: више пажње личностима поред којих се мали и млади Гргур развијао, које су на њега непосредно утицале, и у том сликању споредних личности и споредних епизода, често од слабе везе са главном радњом, Шапчанин је заборављао свога јунака, остављао га на страну и у куту, и давао шарене и лепе слике старинских типова и нарави. Оно што је најбоље у роману то су слике: учитеља, читаоца Плутарха и Хајриха Чокеа, једног од оних скромних радника који су полагали основе просвете и културе у Србији; професора Љубомира, „славјанског" ентузијаста из доба пред 1848, ђака Људевита Штура, занесеног обожаваоца Јана Колара, који је својим ученицима уливао песничку веру у блиску победу велике Славије; тако је дат тип београдског занатлије мајстор-Јове, који чита Доситеја Обрадовића и сав живи у његовим идејама и хуманом моралу; тако лицејац Милан, Жирондинац, који пева Марсељезу и сања о барикадама на Теразијама, који оличава прве српијанске либерале; тако други лицејац, практични и грабљиви Илија, од распрострањене врсте старих чиновника који сем каријере, богатства и слепе послушности ништа друго нису знали. Сви ти људи имају необично живота и рељефа, и јасно се осећа да је Шапчанин у детињству говорио са тим занесеним доситијевцем мајстором, да му је тај професор Љубомир на ђачким клупама са патосом читао Колареву Slavý Dcera, да се са тим Миланом и Илијом препирао какво треба правитељство у Србији, да је тога учитеља Максу сретао по својим ревизијама основних школа. Зато што није у свој старинској поетској манији измишљао и улеп-

шавао, но зато што је описивао људе које је сретао и који су одиста постојали, његов роман даје утисак стварности и живота.

Исто тако Шапчанин је успео да да мале слике из живота тога доба, врло живе и пластичне. Ми немамо у нашој књижевности боље слике основне школе у Србији четрдесетих година, у доба када су учитељи још „славјанствовали“ и када су ђаци о Божићу носили вертепе Живот у старом београдском Лицеју, у мајсторској кући, цео стари Београд од пре шездесет година исто тако је добро ухваћен и верно приказан. Слика Мајске Скупштине у Карловцима 1848 најбољи је опис тих дана заноса и наде који ми имамо у нашој књижевности. Она средина у којој су развијали млади српски духови пред 1848, сав онај нараштај који ће положити основицу романтичком национализму и политичком либерализму, цело то доба и цео тај свет нигде у нашој књижевности није боље погођен но у *Сањалу*. Шапчанин, који је хтео да да једну српску вертеровску историју, срећом залутао је на путу којим је пошао, и дао лепу и занимљиву слику духовне атмосфере у којој се развијао млади нараштај из 1848, изнео један важан период нашег духовног живота, и његов обичан сентиментални роман подигао се до висине једног историјског, идејног и психолошког документа. Шапчанину се у маломе десило оно што се десило Колумбу, који је пошао да нађе пут за Источну Индију, па наишао на Америку.

Сањало вреди као целина. У појединостима би му се могле чинити многе замерке. Шапчанин није познавао сељачки живот у Србији, и када описује Гргурове родитеље, Ивана и Петрију, кадгод хоће да слика село, он показује своје непознавање и слабост. Узалуд ће он рећати сељачке речи: уча, цабе, изрезилити, вилајет — види се одмах да је Шапчанин село гледао са путничких кола. Роман је писан за *Отаџбину* на парче, за сваки број, по несрећној навици српских приповедача, која је упропастила толика дела. Одређенога плана нема, и роман

се развија по тренутном надахнућу: што се писцу допадало, па ма то било врло споредно, он то без икаквих обзира и преко сваке мере развија; преко најважнијих ствари он прелази брзо, и цео роман завршен је на препад, необразложено, колико да се књига заврши. Како је у опште брзо радио, лепо показује овај пример: у глави III учитељ Макса чита у *Српским Новинама* да је Севастопољ пао, и он неће, не може да верује тој новости од које се крвави његово „славјанско“ и православно срце. („Због Срспство! Због православиње!“) Севастопољ је, као што је познато, пао у савезничке руке 1855. Одмах *затим* црквењак Васо Херцеговац прича, као о нечем што је раније било, о бољу на Грахову, који је био 1858, а у следећим главама прелази се на Мађарску Буну 1848 и 1849! У V глави Гргурови родитељи, Иван и Петрија, „изађоше чак до сеоског потеса“, на сусрет сину који долази из школе. Али писац заборавља да их је одвео „чак до сеоског потеса“, и наставља како Иван и Петрија седе поред ватре у кући и разговарају о даљој судбини свога малога ђака.

Али Шапчанин је у овај роман умео да унесе толико чари старих ствари и старих људи, да нам тако живо и симпатично представи наше старе од пре више од пола века, он прича тако течно и топло, да се заборављају све мање противречности и све омашке брзога пера. Као вода која надолази, сваки писац има једну крајњу тачку до које може дотерати. Та крајња, највиша тачка у књижевном стварању Милорада Шапчанина то је његов *Сањало*. Своје најбоље особине он је ту унео, успео да у већем обиму да слику целога једнога доба и духовну атмосферу целога једнога нараштаја, и да српску књижевност обогати једним добрим романом.

V.

У развитку српске приповетке Милорад П. Шапчанин продужује традицију Богобоја Атанацковића. Писац *Буњевке* и *Два Идола* није створио школу, али његов утицај опажа се код два познија

романтичарска приповедача, код Косте Руварца и Милорада Шапчанина. Код Шапчанина је она иста романтична сентименталност, исти начини осећања и изражавања који се налазе код Богобоја Атанацковића, и то Богобоја Атанацковића из првога периода његовог књижевног рада, пре 1848. Код Шапчанина се налазе чак и исти предмети. Његова приповетка *Највећи грех,* коју је он 1866 испричао по ономе „шта народ прича", није ништа друго до „народна скаска" Богобоја Атанацковића *Три зелене шибљике.* У једној из својих ранијих приповедака, *Из зоре живота,* Шапчанин, причајући један свој љубавни доживљај из младости, вели: „И тако вам купим неколико књига, међу њима и Богољубове *Пупољке,* дам их што лепше повезати, па с њима на пошту. После неког времена ето одговора: кутија, и у кутији велика кита цвећа, сам пупољак од белих и румених ружица".

Не само као приповедач, но као писац уопште, Шапчанин је дошао да појимања да се приповетке не могу писати без историја великих и фаталних љубавника, без много уздаха и суза, и без сентименталности он није схватао поезију. Он није осећао оно што је Манцони казивао: да поезија сама човеку долази, и да тада треба писати, а када се задихано трчи за поезијом, онда треба перо сломити. Та његова сладуњава и бледа књижевност одговарала је укусу онога доба, и читаоци су у њој уживали. Шапчанин је зато имао успеха тада, али исто тако зато га нема данас.

Срећом, у светлим тренутцима својим, када није био збуњен лажном и књишком литературом, он је осећао поезију свакидашњег живота, обичне стварности, и дао топле и интимне песме у којима је описивао своју скромну младост, или приповетке у којима је сликао Србију старијега доба и младе људе које је он познавао. У један мах, као цењен писац, он је био од утицаја и на књижевни развитак свога шурака Лазе К. Лазаревића. Лазаревић је као ђак у Београду био на стану код свога зета, доцније,

када се вратио из Берлина, сваки дан, долазио је његовој кући и читао му све што напише. И Шапчанин, старији годинама, са утврђеним књижевничким гласом, утицао је својим упутствима и саветима на младога Лазаревића. И сва је прилика да она песничка сентименталност и склоност ка идеализању и идиличности долази Лазаревићу од Шапчанина. Али то је сав утицај који је Шапчанин вршио, и још поодавно он је почео падати у заборав, у заборав, који је по речима једнога великог критичара, најстрашнија оцена једнога писца. Али он ипак није толико прегажен временом као што је случај са толиким писцима шездесетих година. Шапчанинове име данас се још чува као песника популарне идиличне песме *Чергo моја, чергице*... и декоративно-костимског комада *Задужбине*, који се представља о народним празницима за широку публику. Од свега обилног и многоструког Шапчанинова рада у књижевности остаје неколико интимних песама са села, три-четири приповетке о животу у Србији у половини XIX века, а нарочито његов добар роман *Сатало*. То, до душе, није много, али је ипак нешто.

Ј. Скерлић.

САЊАЛО.

I.

Већ је два пута неко лупнуо штапићем пред школским вратима, па и накашљао се, али му се нико изнутра није одазвао. Ватра је на огњишту горела, али у кухињи нигде никога. Тек кад се и по трећи пут чула мало јача лупа, тргне се учитељ Макса у својој малој собици, остави *Плутарха*, којега је дотле пажљиво читао, метне залогу код Александра краља македонског, скине наочари и спусти књигу, па онда прође к собњим вратима и отвори их.

Пред њим је стајао један стасит, личан сељак, који држаше за руку свога синчића, који под пазухом имађаше буквар.

— Доведох ти дете, учитељу, да и њега учиш са осталом децом. Здраво је, као јабука — гледни га само! Једва сам га отео од Петрије. Мати, као мати, да јој је непрестано да пиљи у своју дечицу.

— Хм! прихвати учитељ Макса, а колико му је година? Знаш, по закону....

— Кад је оно Морава потопила село, онда се родило, па сад рачунај. Ја бих рекао да му је пуних седам.

Учитељ још једном одмери очима дете од главе до пете, отвори своју малу, округлу бурмутицу, по-

нуди неколико пута свој размажени нос, махинално га убрише два три пут плавом марамом, па онда позове оца и сина у школу, седе за плави школски сто, извуче из фиоке уписни протокол и отвори га.

— Како је име детету?

— Зовемо га Киран, а крштено му је име Гргур.

— Дакле Гргур, забележи учитељ, па опет озбиљно погледа оца: а презиме?

— Хоћеш ли по оцу или по деди?

— По деди.

— Здравковић.

— Нек је жив и здрав, рече учитељ затварајући књигу, сад је прворазредац.

— У руку учитеља, окрене се отац пун збиље своме мало заплашеном синчићу.

А кад је с пуно поштовања пољубило старог учитеља у руку, дете опет грчевито стиште руку свога оца, обори очице, и да му је онда ко пажљивије погледао испод трепавица, опазио би две сузне капљичице, које се само малко помолише, па опет уставише, јер је лепи малиша већ дотле савладао страх и стегао своје узбуђено срдашце.

Кад сви троје изађоше у школско двориште, опазише, да мали брдски коњичак, привезан за један проштац у школској огради, мирно стоји оборене главе, и жељно очекује, да га ослободе терета, што висаше с једне и друге стране о дрвеној самарици. И Гргуров отац као да знађаше јаде и наде свога мученика, оде те поскида врећу и торбу, неколико дрвених заструга и један најпростији сандучић. У врећи је брашно прохино, а у торби пшенично; у застругама сир и со, а у једној позамашној кеси био грах. У дрвеном сандучићу је скромна дечија преобука.

Школа је б....ска у брду. У брдима су села много мања него по питомим равницама, па с тога по више села шиљу ђаке у једну школу, која је обично, исто као и б....ска, баш уза саму цркву. У таким школама деца живе стално, и само о ве-

ликим празницима и о школском одмору одлазе својим кућама. Очеви доносе храну одсеком, по пропису, који је утврђен обичајем. Кад је Гргуров отац све тачно и исправно предао учитељу, пољуби се с њим, пољуби још једном озбиљно своје лепо дете, погледа га мирно и спокојно, али погледом дужим и дубљим, окрете се исто тако спокојно, уседе на коња, па са свим обичним гласом рече: „збогом“! Окренув се још једанпут само, јаче опанком муну коња у ребра, и не окренувши се после тога више ни један пут, ухвати стазом кроз планину. А кад је био у најгушћој гори, окрете се два три пут, па онда, не видевши никога осим којега пупавца или плашљивца зеленбаћа, покри десном руком своје наоблачено лице и груну у плач.

А зашто је плакао?

Казаћемо и то, али само ради оних, који не имаћаху од срца порода. Онима, који су га имали, и само се каже. Јаше Иван Здравковић своје слабачко кљусе, које понајлак граби напред ни брже ни лакше, јаше, а он, кад му мало лакну после неколико поточића суза, поче се све већма удубивати у своје мисли, у себе сама, у свој мирни сеоски живот тамо горе у горовитој планини. Драге му се слике појављују у успоменама, које, као никад до сада, оживише у њему. Учини му се као да види своје беле и питоме вочиће, слуша како шкрипе точкови под товаром, како се беле букове облице, а међ њима храпавокорни церићи мало пре осечени тамо у бранику, он понајлак иде на колима, а малени синчић, с прутићем у нејакој ручици мање тера, више нуди и храбри мало посустале вочиће, да похитају кући за видела... Ето сад баш Ивану изађе пред очи лепа слика тихог, домаћег живота: он седи у кући на клупици поред ватре, домаћица спрема вечеру, а мали Гргур, несташан и торокљив, игра се око живе ватрице, која пуцкара; час око њега поскакује и запиткује, час се врзе око матере, која га наизменце љуби и кара, кара и љуби. Шта пута, у први освитак, скочи да похита у поље, у гору, па

се крадом, крадом да и жена не види, нагне над лепом главицом својега синчића, гледа га и гледа, па онда, на прстима, да га не пробуди, оде из куће. А сад шта ћеш, мој весели Иване? Ту су му се опет очи замаглиле, душа узмутила, па нити је шта чуо ни видео. Тако је прошао гору, па сеоски потес у реченоме кључу, па после долом дуж ливада, па опет косом уз брдо до својих кутьих вратница. Ту га је дочекала брижна жена Петрија.

Он је ћутао, а она питала. Питала је много, питала је све. А кад је она престала са својим пуно брижним питањима, онда је он на махове испричао све, сваку и најмању ситницу о детету, о учитељу, о школи, али само једно није се усудио да превали преко својих усана, није јој ни из далека смео наговестити да је — плакао.

А мали Гргур — и он је бризнуо у плач, кад је својим крупним очицама опазио да отац замаче за гору. У срце му се спусти терет као највећи воденични камен из њихове поточаре. Не сме ни да помисли у свом малом јаду, да ће он вечерас преноћити у школи, без оца и мајке, да га неће покрити мајка својим рукама, да, дремајући под топлим губером, неће упрти поглед у бабу и слатко заспати. Плакао је, брисао је сузе широким рукавом своје беле кошуљице, а све крију̂ћи, да не опази стари учитељ Макса.

Старом учитељ-Макси није то била првина; гледао је он, пун саучешћа, стотину таких тешких дечјих и родитељских растанака. У своје млађе доба, првих година свога учитељевања, и сâм је прво само — сâм, а после са својом младом женом, оплакао сваки овакав тешки растанак. Али после, навика и старије године навукоше му на суморно лице збиљу, коју је ређе разблаживао одмерен смех, али плач — готово никад. Кад је мислио, да ће бити доста, рећи ће сасвим мирно и полуочински маленом Гргуру:

— Иди, сине, доле у поточић, па мало испљускај очи и образе, па онда дођи у кућу.

Учитељ Макса оде у собу да остави свога *Плу-*

тарха у школски орман, а малени Гргур, једва корачајући од бола, сиђе доле у поточић, стаде на два бела заравњена камена у сред бистре и провидне воде, заити ручицама свеже водице и умије се. Па онда је стао на траву, која се модраше дуж обале с једне и друге стране, гледаше у бистру планинску воду и слушаше њезин ромон преко шарених, облих, а и многогласних шљунака. Гледаше и слушаше: чињаше му се као да у том жубору чује по који слатки гласак своје матере па би чисто и он даље потоком, можда би га добар и милостив одвео до самих ливада, што се виде озго са њихових вратница.

Ту поче сунце сасвим замицати за брдо на западној страни школе. Још се изнад младе горе виђаху полу-светли врхови последњих пера. Мало прође па и њих нестаде. Само на највишим врховима старих храстова, на црквеној кули и на школској звонарници, што за тренут два блесну последња црвен — па и ње изненадно и безшумно нестаде. Над поточићем поче се хватати сутон и спуштати свечани, али и тајанствено-заплашљиви мир. Мали Гргур, узнемирен таком ненавикнутом самоћом, похита натраг, а кад беше већ близу школских врата, а њему се откиде неколико комада од оног тешког камена, што притискиваше младо срце његово: пред кућом, на једној старој дрвеној клупи, сеђаше једна постара жена, благог лика као у његове матере, а до ње лепушкаста девојчица, ни млађа ни старија од њега. Мали Гргур није никад дотле видео, али му његово срце шапну, да су то учитељка и њезина кћи. Маши се руке старе госпође, која, уморна, усили се да се осмехне, а њезино дете, несташну и сувоњаву девојчицу, само је погледао. Учитељка га је благо запиткивала, а он јој је, у издробљеним реченицама, испричао свој мали кратки животопис.

Паде сутон да се у дворишту већ не могаху распознати дудови од липа. Поред школске ограде прође још по који одоцнели ратар, сам, умукао, журно грабећи да сасвим не омркне изван свога

крова. Далеко у шуми чуо се ћук. Тамо кроз грање високога бреста светлила је већ доста јасно звезда вечерњача. Сви ућоше у кућу.

Учитељка даде упаљену свећу своме детету, и посла је, да добро притвори школске прозоре, који су, обично, по цели дан били отворени. Мали Гргур пође да јој помогне. Ућоше унутра. Оставише свећу на једној од скамија. Док је лепушкаста и мало несташна девојчица затварала крила, дотле је он пажљиво разматрао школу и њезин скромни намештај. Свећа горијаше готово црвено-жутим потмулим пламеном; око ње, у њезиној блиској околини, распознаваху се сви предмети јасно и разговетно, али тамо даље, по угловима и зидовима, пао сутон, полусумрак, да се једва могаше разазнати стари школски орман за књиге од оне велике пећи десно од врата, која је цела састављена из зелених углађених каљева.

Мали Гргур пажљиво гледаше скамије, па учитељев сто, па црну велику таблу, па ону икону између прозора, која се није дала разазнати. Учини му се све то тако озбиљно и свето, да се не усуди ни у што такнути својим простим, сеоским прстићем. Ма да још није умео много ни мислити ни осећати, ипак му некако чудновато беше и у глави и у срцу. Чисто се бојао и да помисли, да ће већ сутра и он седети у једној од тих чудноватих клупа и слушати наук, о ком је тако много слушао од свога оца и од своје матере. Свако је дете радознало, али мали Гргур, још тако млад и из тако забаченог села као што је његово, не да није био радознао, него је умео своју радозналост да сакрије, да не поверава језику, али си му је тим разговетније могао читати у очима.

Али мала девојчица, која већ дотле позатвара сва крила, горња и доња, није још била тако хладна и мирне природе, да посматра очи новога другара и из њих се најпре увери, је ли он радознао, или не. Она је једва жива претурила велики школски одмор; њезин окретни језичић, њезина немирна ус-

танца навикла су цвркутати и торокати по цео дан, а душа јој беше запиткивати, описивати и приповедати све што је знала, чула и видела. Узе свећу у своју сухоњаву ручицу и оштро погледа свога пратиоца:

— Како ти име?

— Гргур, протепа он доста непоузданим гласом.

— А мени Даница, а зову ме и „дивљим пилетом". Имаш ли буквар?

— Имам.

— А читанку?

— А шта је то?

— А „прву знању"?

— Немам ни то.

— А рачуницу?

— Јок!

— А ја имам пуно пунцато књига; већ сам подерала четири буквара и две читанчице. Ја знам написати цело твоје име. Само да видиш.

Ту га ухвати за рукав и повуче к табли. Узев креду, поче се усиљавати да напише велико *глаголь*, па мало *рци*, па мало *глаголь*, али упорна мала ручица, па кредом ни маћи! Љутито баци креду на школско тле, која прште у мале комадиће по свима крајевима собе.

— Ја знам и рачунати, а знаш ли ти?

— Ја не знам, одговори Гргур, мислећи да тога има само у школи.

— Видиш, овако се пише један, овако два, овако три.... Говорећи то, доиста је написала све те бројеве, али сваки у другој величини и у другоме правцу.

Гргур гледаше, али се толико не чуђаше; не виђаше му се да ће то бити Бог зна шта.

— А јеси ли видео кадгод нулу?

— Лулу? И мој баба....

— Није лулу, него нулу. Погле само, како је умем лепо написати.

— А шта је то нула? — упитаће на то Гргур, погледавши је мало озбиљније.

— Нула је ништа, она значи стотину и хиљаду. Кад их је много, можеш коју и побрисати.

Махну главицом Гргур па гледа, пун чуда, у то учено чегртало.

— А каква је ово икона? упита је Гргур.

— То је Свети Сава, што је сазидао ову школу. Њега славимо, јер он пази на нас; по цео дан гледа и слуша, како се учимо и владамо. Видиш, како прети оним великим прстом што га је подигао.

Ту она подигну свећу ближе икони, а мали је Гргур дуго и пажљиво гледаше и гледаше, па онда скиде свој нови фесић и прекрсти се.

— Па ти се већ знаш прекрстити!

Поче се томе чудити изненађена девојчица.

— Знам.

— А ко те је учио?

— Баба.

— А знаш ли *Оче наш*?

— Не знам.

— А *Богородице дјево*?

— Не знам ни шта је то.

— А ја знам и Оче наш и Богородице дјево и десет заповести божјих....

Изговоривши то, поче обичним школским тоном и ритмом да одчегртава своме занимљивом и јединоме слушаоцу све своје теолошко знање, док ти се из кухиње заори материн глас:

— Данице!

Мали Гргур је био први од ђака из даљих села. Тек ће кроз који дан по недељи стизати и остала деца. Баци из села у ком је школа сутра ће почети долазити. Учитељка не даде маломе новаку да сам ноћи у ђачкој спаваћој соби; још је дете нејако, може се престравити. Намести му на кревету ниже својих ногу, и по вечери позову га у собу. Изује своје нове опанчиће у кући, па бојажљиво уђе унутра. Учитељ Макса већ се спремаше да легне, стајаше пред иконом над столићем до кревета, држаше у рукама бројанице и на глас читаше псалам: *и дажд нам, владико, на сон грјадушчи*... Мала

Даница већ је заузела своје место до зида у материном кревету, покрила се, а чупавом главицом врти то на једну то на другу страну по беломе јастуку, а сувоњавим ручицама загрлила мачку, која се стрпљиво предала својој судбини, чекаше да ту малу вижљу ухвати први сан па да умакне. А кад је мали Гргур пришао да заузме своје место на кревету, мала Даница погледа га с пуно радости, згрчи већма уморне ножице под јорганом, климну мало главицом, већма притиште цицу к својим прсима, па онда, у име лаке ноћи, исплази своме милом госту вршчић од оног немирног, а опет тако милог језичића. Мали Гргур и не опази све те покрете и поздраве своје нове пријатељице, али, кад је већ био под губером, замакоше му очи за онај велики сахат на дувару. Никад свога века није видео сат, гледао је у шеталицу, у сказаљку, у незнане бројеве, и у оне тегове, који му тим већма завртише главу, кад им учитељка, пре него што ће лећи, прије, једне подигну горе, а друге повуче доле. Гледао је и гледао, а кад поче избијати девет и тегови сами потегоше једни на ниже други на више, просто није могао да заклопи очи од чуда, мислио је о томе и мислио, па тако, као уморно јагњешце, и заспао. А први санак под школским кровом беше тако драг: сневао је своју мајку Петрију и свога оца Ивана, па чак и ону немирницу што већ у велике сања на топлим недрима своје мајке, што јој се лукава мача већ измигољила из ручица и нечујним ходом сишла у своју ноћну стражару, на широку пречагу под вишњевим столом.

II.

Не прође неколико дана а школа б...ска забруја као кошница. Искупише се ђаци из свију села, и стари и нови. Једва их је учитељ Макса сместио у скамије: напред млађи назад старији. У клупи првој до учитељева стола седело је неколико њих најмањих и најачких: међу њима Гргур и Даница. Нови ђаци, а особито Гргур, се-

њеху мирно као бубице, а они старији већ су више давали себи слободе, особито кад учитељ није у соби. А мала Даница, она као на иглицама окретала се час на лево, десно и назад; све је желела чути, све видети својим маленим живим очицама.

Учитељ Макса озбиљно седи за својим столом, с наочарима на носу, а позамашнијим прутићем у руци. Прочита чланак два из читанке јасно и достојанствено онако као паримеје о великој вечерњи, удари прутом о сухи звучни сто, да улије страх, а са страхом бадру и опрезну пажњу, па онда оне старије редом преслишава. Малени новаци седе само и слушају положивши малене ручице на горњу даску од скамије, слушају и гледају и зебу у плашљивим срцима: шта ли ће бити кад учитељ Макса навали на њих. Ћуте, не мичу се као слике мраморне, не смеју ни да помисле на тај ужасни час, — ни живи се не чују.

Кад је било при крају школских часова, онда су старији ђаци, по заповести учитељевој, сви у глас, више певали него говорили: „један пут један јест један“, па све док год нису прешли целе таблице множења и дељења. Затим се појали: тропари, кондаци, јектенија и друге пригодне песме црквене, па онда молитве.

Пре него што се пође, устану сви, ућуте, учитељ у њих дуго и оштро погледа, они се ућуткавају све тише и тише, док год се не умири и онај последњи жагорић у оној последњој скамији до дувара. А онда учитељ Макса јасно објави свима и свакоме прве темеље његова „воспитанија“.

— Ко се усуди из школске авлије, без мога знања, наглашује учитељ Макса, биће ухапшен!

Сви претрну.

— Ко не скине капу старијему, и у руку га не пољуби, први пут хапс, други пут четири прута!

Сви још јаче задршћу.

— Ко не буде знао лекцију, сви да знате, — ја ћу му судити!

Сви се скаменише.

— А ко буде дирао у туђе, или другога ударио, нека ми и не излази пред очи! Јесте ли ме разумели?

Свима се срца следише, а језик завеза.

— Јесте ли разумели? викну учитељ Макса још јачим гласом. Неколико њих из најстаријега разреда промуцаше, али више кроз зубе „јесмо“, учитељ се затим удали, а ђаци, полако, један по један, оставише своја места и изиђоше који у кућу, који у пространо школско двориште. Они најмлађи, мало попрестрављени, једва се сетише да је настао час слободе, а мали Гргур, позван малом Даницом, изађе заједно с њом из тог загушљивог школског ваздуха.

А кад су били код баштенских врата, Даница позове унутра свога новог друга. Беше тек почетак јесени. Поред стаза и овде и онде измеђулеха б еше још шареног и свежег цвећа.

— Ала у вас има много цвећа! примети мали Гргур, пошто је мало одахнуо од мучних утисака прве школске поуке.

— Хоћеш да ти узберем?

— Не. То је туђе, а учитељ рече: ко у туђе дарне...

— Ово није туђе, прекиде му говор мала Даница; ово је наше, ово је моја мати садила.

Ту се саже и узабра неколико стручака.

— Ево ово је каранфил, ово лепи човек, а ово жуто не знам како се зове. Гле како овај бели каранфилић лепо мирише.

Рекавши то, пружи узабране цветиће. Гргур се једва осмели да их се дотакне. А кад се она саже да откине још један бокорић црвено-жутог цвећа, а он их врло хитро спусти у недра, бојећи се ипак да то учитељ не види.

— Ево ово је зевалица, а ово попина капица, настави мала вртарка, пошто се усправила и пружила своме другару оба поменута цветка.

Он се устезаше да их дотакне.

— Шта, ти не волиш цвет?

— Волим.

— Па што их не узмеш?... Рекав то, опази мала Даница да и оних цветића нема у његовим рукама.

— А где су ти?

Он се мало збуни па тихо шапну:

— Ево их.

Једва изустив то, покаже јој недро своје беле кошуљице.

— Таки да си их извадио! викне мала вртарка мало оштријим гласом.

— Не смем; устезаше се плашљиво Гргур, не смем

— Кажем ти да их извадиш!

— Не смем.

— Не смеш?

— Не смем.

— Не смеш ни кад ти ја кажем?

— Не смем.

Она га погледа још један пут мало љутито, баци оба цветка што их држаше у ручици, напрћи танке своје усничице, „иди!“ рече му полуподругљиво, па окрете леђа и одскакута из баштице, преко школског дворишта, право у кућу.

И Гргур, стидан, изађе из баште. А кад беше сунце искочило на подне, сети се и он глади и глад његга снуждена, па уђе у собицу где су ђачки сандучићи, те на дну свога сандучића, под други пар својих кошуљица, сакрије сва три цветка, што их дотле ношаше у недрима. У тај мах удари најстарији ђак у гвоздену „звечку“, што висаше о једном дрвеном стубу школскога ходника. Знак да је на учитељевом сату куцнуло дванаест и да ваља сести за обедни сто. Сви, па и мали Гргур, одоше у собу где је била дугачка проста софра, коју су обично звали трапезарија. Поседају око стола прво старији, па млађи, па онда најмлађи. Фамулус, који је у исто време и кухар, изнесе неколико пуних чинија пасуља кухана са сланиницом, а затим раздели свима

позамашне кришке прохе, која мало пре извађена из пећи, пушаше се и мирисаше.

После онаких строгих опомена одрасли младићи дуго се не би сетили ни јела ни пића, али у малене деце и жалост и радост краткога су века. Кад их гледате како живо веслају оним дрвеним кашичицама и час поткидају замашније залогаје оне топле проје, и сами бисте, ма да сте таман од стола, добили вољу да седнете поред њих, па да се сити накусате њиховог простог, али тако укусног ручка за гладне дечје стомачиће.

По јелу сви одоше доле на поточић, опраше умашћене ручице, испљускаше уста и умише се. То је стара учитељева заповест, коју, као најсветије предање, предају стари нараштаји млађим коленима ученичким. После умивања настаје кратак одмор, па одмах затим сваки своју књижицу: који под орах, који под брест, који тамо код кошева, док не огласи звечка школски час.

Кад су се враћали с потока, мали Гргур поизоста мало од својих другова, стаде онде на ливадици и дуго, дуго гледаше тамо низ воду: вода струјаше већ оним тајанствено-тужним јесењим жубором, а ти звуци дотакоше се његовог разнеженог срца, пробудише у њему и оца, и мајку, и кућу, и вочиће, и оне питоме овце што пландују у оном брснатом шумарку изнад куће њихове. Види их све, већ да пружи руке да их дотакне, али у тај исти мах чу где га неки шумски дух викну по имену. Трже се, и погледа изнад себе. На брдашцу, преко којега се бељаше утапкана стазица, којом се слази на поток, стајаше мала Даница.

— Ја те, ја те зовем, Гргуре! викну она још јачим гласом, не мичући се с камена, на ком се готово врћаше на једној ножици.

Гргур пође кораком лаганим, неодлучним, још пун оне чисте анђеоске срамежљивости, коју је собом донео из своје планине.

— Брзо, брзо! викаше поново. Видиш како

ја! То рекав, па као тица летну низ брдо, и за тренутак два већ беше стрчала пред њега.

— Ево сам ти донела, рече, а руку, у којој беше дар, држаше назад... Погоди шта!

Он је само благо погледа, па опет спусти очи преда се, и стидно прошапута: не знам,

— Донела сам ти уштипак. Погле колики је! Највећи сам уграбила из чиније, кад сам сама остала код стола. Загризни само, пун је пекмеза. Волеш ли пекмеза?

— Ја не знам шта је то.

— Зар твоја мати не кува пекмез?

— Не кува.

— А у нас има још пун пунцат оволики ћуп.

Ту она показа ручицама ширину и висину тога тако важнога и омиљенога суда, а он је морао у два маха покушавати, док се најпосле одважио, те принео к устима и појео уграбљени уштипак.

— Хтела сам ти донети и једно криланце од пилета, али ја не марим.... а волиш ли ти живину?

— Волим, рече Гргур доста нагло, и, можда у тај мах први пут, насмехну се с пуно задовољства.

— Ал' да видиш наше кокице, па нашег маторог петла са оволиком (показујући ручицама) крестом, па наше патке, па патка кад потрчи за нама!... Имате ли ви патака?

— Ми немамо патака, али кокошију пуну авлију. Да није лисица, имали бисмо и више.

— Ја имам моје кокице, обе беле, па питоме. Зовнем их само: трцава, гарава! а оне обе у крило, па их милујем. Кадгод их храним, ја само пружим руке, а оне саме са длана кљуцају. Кокице моје, кокице моје! викнем кад јутром стрчим у ходник, а а оне око мене: какоко, какококо! Сад су све тамо испод кошева, али сутра кад прну са седала, изађи у трем, па ћу ти показати обе моје кокице.

Још су се неколико тренутака позабавили на том малом чоту; она је причала, торокала, а он је само озбиљно гледаше и слушаше. Међутим звечка

огласи школске часове, и обоје се журно упутише школи. Даница је напред скакутала.

Кад је било на заход сунца, звоно с дрвене црквене звонаре огласи вечерњу, јер беше субота. Пошто се на глас звона сви прекрстише, узвикнуше заједнички: „Свјат Господ Бог наш“, кренуше се, све два и два, преко школског дворишта у пространу порту, а из порте у цркву.

Гргур је само једанпут с родитељима долазио цркви на причест. Онда је био мален; што је видео, готово је мање више и поборавио. Кад је ушао у храм, учини му се, да је све другчије него што беше тамо пре две године. Кад је с осталим друговима стао око певнице и очитао „Оче наш“, није се могао сит да нагледа оних лепих дрвених сводова од клиса, онога чистога патоса од великих четвороугаоних цигаља, оних високих столова од белога дрвета, па оног иконостаса, са многим иконама и коситерним кандилима, у којима баш у тај мах црквењак Стеван припаљиваше витиљце у руменим чашицама. Гледао је и гледао, а у малој главици поче му свитати, разгаљивати се маглица, која ју је дотле обузимала. На безазлено срдашце навалише утисци, који га у онај мах не раздрагаше, али га мало по мало испунише светим страхом, дивљењем, нечим што кроз свега њега прелазаше, нечим што је мирно и свечано као онај лик Спасителев, с којега дуго очи не скидаше, а тако пријатно и миомирно, као кад од измирне и задах светлога босиока, којим још прошле недеље сеоске бабе окитише целиваће иконе.

Међ мушком децом беше и Даница, али час гледаше у ђаке тамо с друге стране код леве певнице, час се осврташе у старије ђаке, руке прекрстила, али врховима својих прстића непрестано чупкаше своју шарену кецељицу.

А кад поче вечерња, мали Гргур не могаше да се наслуша читања и певања. Чудио се попу, који пред дверима на глас, не гледећи у књигу коју држаше, изговори толику дугу јектенију. Поп кади по

цркви, а он очима за њим, догод се опет не врну у олтар. А кад се отпева и она последња песма *Уйованије моје отац* и пођоше напоље, он још једном погледа на све четири стране цркве. Кад беше у порти, дуго не могаше да се прибере. У души му и свечано и слатко, и ведро и светло, и опет некако превучено ружичним, тајанствено-прозрачним маглицама. Рађаше се у њему осећање, оно готово целога века на чисто неизведено, и разумљиво и опет колико би хтели непојамно, осећање страха божјега, осећање који многи кријy, многи га угуше и постану демони, а многима као добар вођ светли кроз све дане превртљива живота.

Учитељ је с попом отишао школи, а ђаци се расуше по порти. Гргур, како је стао подаље од црквених врата, ту је и остао. С пажњом је пратио игру својих другова, међу којима је, као буба, скакала и трчала мала Даница. Још није почео сутон отимати мах, а звечка већ огласи време вечери. За неколико тренутака ни једнога не беше у порти. Мали Гргур изађе последњи, али много пуније душе него што беше пре уласка у порту и цркву. Ћутећи сео је за сто, али те вечери није знао шта је вечерао. Толико се занимао сликама своје пријемљиве душе.

III.

Мало по мало, па већ и дубока јесен настаде. Са липе и бреста час мање час више опадаше лист, а хладни ветри учесташе отуд с планине. Већ много пријатније у заветрини школској, а у школској соби тако утушкано и угодно, да чисто милина беше седети у скамији и слушати кад учитељ говори о Светом Јовану, о Христу, о Немањи, о Светом Сави, о Цару Душану.

Дође и божићни пост. У школској трапезарији укиде се мрс. Али зато, место прохе, наста хлебац пшенични. У школи, пре и после подне, пева се: *Тјело Христово примите.* Дође и шести дан по подне поста без зејтина; сутра је причест и почетак

поста са уљем. Кад би око вечерња звона, отворише се школска врата и уђе поп, с књигом и епитрахиљом под пазухом. Сви усташе, и као из једнога грла заори се: „поздрављајем!“ Свештеник баци на се епитрахиљ, па онда, ракнувши мало по свом обичају, поче опширну придику о важности светог „причашћенија“, о светој тајни „покајанија“, о „очишћенију грјехова“, о грешницима које чека страшни час „смерти“, и о праведницима, који ће, у слави небеској, седети с десне стране Бога оца. Затим је казао да сагну главе и очитао им покајну молитву. Сви га пажљиво слушаху, гледајући у његову дугу мало разбарушену косу, у црно одело до колена, или у ону антерију од вишњеве ђезије.

Кад оде поп, одмах затим удари звоно на вечерњу. Међу ђацима настала свечана тишина, а особито мали Гргур дуго не могаше да размрси нова укрштена осећања, која навалише на његову топлу, радозналу душу. Говор свештеников није разумео ни он, ни његови другови, а најмање она мала Даница; али му се ипак учини, да иза тих магловитих речи има нешто озбиљно, нешто велико. Ћутао је, а млада душа његова богатила се, једрала је тим новим утисцима.

Сутрадан, на крају литургије, причестише се сви. Чисто му се скратише ноге, кад их учитељ упути да редом, један по један, прилазе к „царским“ дверима. Једва је смео да подигне очи, кад је био пред светим путиром. Сав се променио у лицу, кад је примио у се причест. Дуго после није могао отворити уста да узме нафору, коју је по причешћу добио. Осећао је опет нешто ново и велико у својој души, нешто, чему не знађаше похватати крајеве својим недовијарним, тако мало докучљивим мислима. Замишљен изашао је из порте, не гледаше око себе, чини вам се зажмирио, па сања, сања сне, који би зацело били снови, да га час по не увери остали живот око њега, да је све то јава, никаква варљива опсена, него исто тако истински живот као и онај горе у његовом селу.

— Гргуре, Гргуре! пробуди га неки мио глас из тога заноса, баш кад је ступио у школско двориште. Диже своју замишљену главицу и виде Даницу, која му трчаше у сусрет. Кад је стигла до њега, даде му половину лепињице, у којој беше сира. Устезаше се, али је ипак примио.

— Данас нема школе, Грго; хајдмо тамо на брдо да трчимо горе и доле... Рекав то Даница, залети се и претрча једну дуж. А кад виде да за њом нема њезиног дивљашног другара, стаде, намршти се, узе кецељицу међ прсте и сву је изгужва. Не обрћући своју лепо очешљану главицу, оде лаганим корацима у школу.

Гргур није ни гледао за њом. Занимао се својим мислима, својом новом душевном тековином. Отишао је у школу, сео сам у скамију, отворио пред собом букварић, задубио се у своју лекцију, вежбао се у читању, затим, загледавши се у мапу Европе, на којој ништа није могао прочитати, ћутао је и мислио. Смешно је рећи: мислио, али је, ма како нејасно и изукрштано, ипак мислио. Из малих, бледих, маглovитих мисли ничу сјајне и велике. Поступно расте тело, поступно јача дух.

Тако је растао и напредовао мали Гргур. И он чињаше све што и остала деца, али је ипак био неко особито дете. Ма колико да је оно у школи било тамно и коштуњаво, опет је он то брижљиво проучавао, непрестано се занимао оним што је учитељ Макса говорио и препоручивао. Сваки појав у школи, и онај најмањи, најобичнији, њему је био читав мали свет, код којега је вредно зауставити се, испитати га. А највећма вољаше у слободним часовима бити сам, седети у празној школи, или се попети на она дрва на дрвљанику с књижицом на коленима, или сићи доле у поток, па шврљати горе-доле по оној самоћи. Кад је зима настала, после два три месеца, Гргур је већ седео на првом месту међу својим друговима, а читао и писао као онај најбољи другоразредац.

А те зиме била је зима оштра и снегопадна. Још у првој половини децембра снег навејао читаве таване по висовима и доловима. Многи су путови били завејани или непроходљиви са многих сметова, што се отискиваху са околних брда. И курјаци се појавише око торова, раније и жешће него обично; свет се збио у села; нико живи не слажаше амо цркви и школи; у сеоској механи никога осим викача и кмета, а често ни кмета, него само викач с крчмаром претреса сеоске политике: до подне се греју код оне велике ластрене пећи насред собе, а по подне спавају сваки на својој клупи.

А учитељ Макса затворио се у свој *педагогијум,* па по два дана не обува ципела, него тамо амо у дубоким папучама, као какав старозаветни првосвештеник. Кад доврши дневне часове, он се врати у своју, обично прегрејану собу, прегледа прописе, писаљком напише велико добро или нулу, или друго које дотично слово према изврсности рукописа, па онда узме Плутарха или Доситеја или Чокеове *Часове благоговјенија,* намакне великоокнасте наочари на мало заседласт нос, скупи појаче смежуране усне, уздигне навише велике некако вунасте обрве, пребаци ноге, збаци с горње ноге папучу, и — чита. Сат тиктаче, мачка под столом преде, у великој пећи овда-онда прасне разгорели ћутак, а ветар на махове тресне у оба прозора, па опет се замаје тамо низ брдо преко снегова, у бестраг. Из кухиње чује се учитељкин глас, која спрема ручак, а још више онај танки гласић Даничин, која, као пиленце поред квочке, скакуће поред матере, забагљива своје прљаве прстиће свуда где не треба, тороче све што не зна, или пева оним танким гласићем почетак или свршетак какве сеоске песме, или изопачен одломак каквога тропара, који је чула у школи и цркви.

А ђаци у школи седе на својим местима и уче. Од њихових гласића брује школска соба као кошница. Из тога жубора, сложеног из разних ситнијих и крупнијих дечјих гласова, дремљивом фамулусу у трему непрестано зује у ушима: „Докоље, господи,

забудеши мја? До конца", или „Вид, слух, вкус, мирис и осећање", или „Број којим се множи, зове се множитељ", или „Стеван Немања имао је три сина: Стевана, Вукана и Растка", или „Прво гладног нахранити, второ жедног напојити", или који трећеразредац баш немирно виче да све надвиче: „Све ствари које је Бог створио, а људи нису предругојачили, зову се природне ствари". А кад по који несташко удари још у јачу декламацију: „Најздравије пиће јесте добра хладна вода", или онај до њега: „Пета заповест гласи: шти оца твојего и матер твоју" итд., онда се дигне у школи толика граја, тако велегласан и досадан концерат, да се фамулус Степан сасвим расани, а и учитељ Макса у својој соби постане нестрпљив, буни се у своме читању, чисто види онога, што је ототањио у оне несносне танке пискове, или онога Глишића, што увек креше ону „Прву знању" као да се с неким препире, или онога Дабишу, Бошњинога унука, што је одрастао у гори, па док не заувине целом гласином — не иде. Па кад учитељу Макси већ до грла дође тај коралнн речитатив, а он за тренутак остави књигу, полако, као стари мачор, приближи се школским вратима, застане мало, застане још малко, па онда изненада отвори врата и стане на праг, својим заповедничким оком пресече све чланове кора, а они, неми и мирни као бубице, ни лево ни десно, већ сви, као слике од воска, забоду носиће у књижице, не мичу се, не дишу. Само по гдекоји из најстаријега разреда, преко ивице од оне отворене књижице пред собом, крадом баци по који поглед, па опет брже боље у књигу. Зна, као човек од искуства, да у учитеља Максе нема циле-миле, већ, као познат добар дисциплинатор, одмах: „положи!"

Кад би Макса тако васпоставио мир међу својим питомцима, свратио би се у кухињу, те би према стању онога што је у шерпењи и лонцу одлучио: да ли ће до ручка моћи бити готов са започетом главом у књизи, или ће је морати довршити тамо по вечери. Па онда би узео с познатог места на полици стакло с комовицом и однео у собу: једна од нај-

већих карактеристика овога васпитатеља младежи беше та: шљивовицу никад свога века није окусио. Зашто, то никад није докучио ни један од његових биографа, по којима га и ми данас приказујемо.

Тај дан беше четвртак, сретан дан, кад цело по подне „влада слобода". Учитељ је Макса спавао по ручку дуже него обично. Ђаци су, док је он спавао, седели и њутали онде, где се који затекао, а после су се разишли по кући и око куће. Гргур је био у школи и с Даницом разгледао дотле невиђену књигу, у којој, усред слова, беше и по која сличица: квочка с пилићима; или гусак који је вијао некаквог несташка који дираше гушчиће; или дерлад што су крала јабуке, па једно газда ухватио и праши му тур; или двоје сирочади, озебли и гладни, како седе поред гроба материна. Гргур гледа слике, гледа и чуди се, а мала Даница хвали му се, како и она уме намоловати лутку и коња, узе креду, па шарај по табли.

Те вечери беше се необично рано смркло. Кад се упалила свећа у учитељевој соби, опазише ђаци кроз прозор да је још једна свећа запаљена на столу школском. Зачудише се, јер обично школска соба, како се пред мрак почисти и притвори, више је до сутра нико не отвара. Премишљају ђаци, шта то може бити, кад ето ти међу њих учитеља: „Паун Милетић, Крста Влајић, Јаничије Пешић и Гргур Обрадовић!" На овај прозив свој четворици задрхта срце испод кошуљице, па се одвојише од осталих својих другара. Учитељ напред, а они за њим, право у школу.

Учитељ стаде код стола, на ком је свећа горела. Ђаци стоје мало поиздаље па радознало гледају. На столу неколико табака хартије, али не онаке беле, по којој се, од како је виргаза и ђака, пишу прописи. Не верују деца својим очима: хартија плава, хартија црвена! А шта је оно тамо, тако, одвојено? Готово би хтели да протару очи, да боље виде, да их како не варају. Гледају један пут, гледају два пут, гледају још један пут, и још два пут:

што злато — злато, што сребро — сребро. Питали би учитеља: је ли то доиста сребрна и златна хартија, али јест, синко, зуцни ако смеш! Само се малко помичу, испружају вратове, издижу се на врх опанчића да боље виде, гледају, ћуте и чуде се... Осим шарене хартије, било је на столу дугачких липових цепљика, савитљивих танких врбових прутића, чанчић укухане штирке, и гомила ексерчића, мали чекић, мало сврдло и кљештанце.

Учитељ седе на своје обично место за столом, до њега је стајала и мала Даница. Он се окрете својим ученицима:

— Кажи нам ти, Гргуре, како се зове велики празник који нам долази?

— Велики празник који нам долази зове се Божић!

— Кажи ти, Јанићије, продужи учитељ: ко се родио на Божић?

— На Божић се родио Господ наш, Исус Христос, откреше Јанићије.

— Тако је. А ко је била мати Христу Спаситељу, кажи нам ти Крста!

— Мати Христу Спаситељу била је преблагословена дјева Марија, осоколи Крста као из топа.

— На ком се месту родио Господ наш Исус Христос, нека нам каже Паун!

— Господ наш Исус Христос родио се у Витлејему Јудејском, исповрти Паун своју богословију.

— А где се родио Христос Спаситељ?

— Христос Спаситељ родио се у јаслама, рекоше сви у један мах, осим Гргура, који је о томе само мало слушао, али још ништа није учио.

— У јаслама, понови учитељ задовољно; а знате ли како се звало оно место где су биле јасле?

Ђаци у први мах не одговорише, али Даница дигла два прста десне ручице, 'па палаца ли, палаца.

— Добро, реци нам ти!

— То место звало се: Вертеп!

Отац је пољуби.

— Дакле, звало се Вертеп. А знате ли, децо, шта значи Вертеп? Вертеп је сувота, у којој говеда ноћују. Сад ћу ја ево од ове хартије и ових дрва да направим Вертеп. Ви ћете ми помагати, јер ћете га вас четворица и носити... Ти ћеш, Пауне, бити чобанин, ти, Јаничије, Ирод, а ти, Крста, цар Валтазар, а ти, Гргуре, мали цар Петар.

— А шта ћу бити ја, отац? упита нестрпљива Даница.

— Ти си била и остајеш моје дивље пиле.

Ту је, расрђену, учитељ Макса, противно својим педагошким начелима, мало помилује. Она, незадовољна, поче плакати, обори своју лепу главицу и пође.

Отац је задржа, па опет помилова.

— Гргур ће бити мали цар Петар, а ти ћеш бити моја мала царица.

Даница се насмеја, па поче наново савијати главу, испод ока гледати, смешкати се и мазити Али се у Макси опет пробуди учитељ, озбиљан, следствен, строг. Сави Даница своју мазу, ћачићи у фронт, а Максо ти узе своје наочари, па с њима на нос.

— Дакле, децо, на посао. Ходите ближе. Ја ћу сећи, кројити и прикивати, а ви ћете лепити и како треба придржавати. Данас и сутра правићемо Вертеп, а у суботу круне и царске жезлове.

Кад је био рад у највећем јеку, отворише се врата и уђе поп. Пошто је, с јаком лупом (а био је у оним рибарским чизмама), стресао снег с цубета и обуће, узе своју читакињу за дугме и скиде. Поздрави се и седе до учитеља.

— Почео си у име Бога? упитаће поп.

— А шта знам.

— Ако, ако. Ваљана хартија. Само клобуке мало повеће — бар два прста више него ономлани. А круне — крунама ти, вала, ни цар не би замерио. Као смишљене. Чиј си ти, мали? запита поп Гргура.

Гргур се застиде.

— Но, но, но. Не бој се, чедо, није, не бој; попа пита само... знаш, у цркви си свагда миран... А шта ћеш ти бити?

— Он ће бити мали цар Петар, а ја мала царица, одговори Даница полумазно, која се некако једва вињаше иза попова џубета.

— Ехе, све сами цареви и царице, наставиће попа шаљиво, издижући обрве... Како ћемо ми уз вас овако у чизмама. Добро, добро, само пре свега лекцију! Попина су деца само добри ђаци... Ко ништа не зна...

— Ништа и не вреди, дода Даница.

— Стоји у буквару, примети попа, смешећи се, а у Светом Писму стоји: дрво, које рода не носи, сече се и „во огањ вержет сја!“ Ђак без науке, дрво без рода.

— Е да црквењака с новинама? упашће учитељ попу у реч.

— Добро те ме подсети. Ево обадва последња броја *Српских Новина*. Дакле ја, учитељу, имам право.

Учитељ Макса погледа га радознало, држећи маказе међу палцем и прстом кажипутом.

— Севастопољ пао.

Макса испусти маказе и паде на столицу.

Деца притрчаше и подигоше маказе на сто.

— То није истина! викну учитељ сасвим одлучно.

— Шта није истина, ево новина...

— Новине лажу!

— Ама на што да лажу?

— Ја кажем да лажу!

— Да лажу... хајде нека лажу, само чуј...

— Нећу да чујем.

— Ама...

— Никакво: ама!

— Ал' кад цео свет пише...

— Цео свет лаже...

— А зашто да цео свет лаже? осече се поп, у коме је стрпљење већ превршило меру.

— Зашто цео свет лаже... зато што лаже.

— Што лаже! Није то доста само рећи; што лаже. Докажи да лаже, докажи, де!

Ту се учитељ Макса доиста мало збуни, па онда, дошав себи, погледа најозбиљније своје помагаче, и сам настави маказама сећи шарену хартију.

Попа оде к великој мапи Европе, шара прстом по Русији, па га заустави на Криму. Замера школској власти, што није назначила место Севастопоље:

— Кад се иште школски прирез — нај! а кад пишу мапе, као да ће им рука отпасти... Знаш ли ти, учитељу, где лежи Севастопоље? пита поп.

Сви су га тражили по мапи, али га не нађоше.

— Е видиш, говори учитељ Макса и реже црвену хартију, ето видиш, да је све онако као што сам ја казао.

— А шта си ти казао? упита га поп, упрвши у њега радознао поглед.

— Казао сам да су Швабе ниткови.

— То зна и Бог и људи.

— Казао сам, да су заклети непријатељи православија.

— Били и остају.

— Казао сам, да Аустрији не треба веровати.

— Зар си ти то казао, зар то нисам казао ја? запита поп.

— Не, ја сам казао, а, ја, говори учитељ с највећом брзином режући хартију. Ја сам казао и казаћу, ако хоћеш, и пред самим Књазем... А кога се ја бојим? Јеси ли ме чуо, попе! Бога ми се не бојим ни Књаза, никога, баш никога, па ако ћеш баш ни самог директора... шта ми може директор?

— Та није ни директор митрополит, упаде му у реч поп.

— Па шта би било и да је митрополит!

— Знаш митрополит је митрополит... понавља попа мало као незадовољан.

— Митрополит је поп, к'о и ти...

— Јес' чуо, учитељу, оканимо се митрополита.

— А што да га се оканем, као шта ми је он већи него други људи...

— Море, учитељу, ја ти опет велим: архијерej је архијерej...

— Па и ја не кажем да је попечитељ...

— Ако није попечитељ, он је душепопечитељ.

— За моју душу не треба нико да се пече, говори мало јаче учитељ Макса.

— Зато ће је много пећи и жећи на ономе свету... Али се ту попа умери, па окрете дечици: хајдете, децо, мало у трем, протеглите ноге.

Изађоше деца, изађе и мали Гргур.

Попа и учитељ Макса упустише се дубље у политику.

— Море учитељу, учитељу, баш си покаткад гори од детета.

— Нисам гори од тебе, обрецну се Макса.

— Учитељу!

— Попе!

— С тобом се баш не да данас говорити.

— Ни с тобом.

— Па шта велим ја?

— А шта велим ја?

— Ти вређаш моју власт, а власт је власт!

— Сит сам ја свију власти и мојих и твојих, на част ти све!

— А што ће мени све белосветске власти? опире се поп.

— Да те веселе, кад су ти тако од срца отпале.

— Ти си, учитељу, махнит.

— Ти си дивљи поп!

— Швабо остаје Швабо!

— А гејак гејак!

— Пи! ракну поп.

— Пи! пљуну учитељ на школско тле.

Устаде учитељ, устаде поп. Погледа поп учитеља, погледа учитељ попа. Намрштио се један, намрштио се други. На једанпут прсну поп у смех, прсну у смех и учитељ. Ходи сваки на другу страну, ухватили се за трбухе, и тресу се од смеха. Учи-

тељка отворила школска врата, гледа их и крсти се. Иза њених леђа надвирује се фамулус Степан и чуди се. А они обадвојица право један другом, стадоше, погледаше се, насмејаше се.

— Учитељу!

— Попе!

Па се загрлише и пољубише. Одоше у учитељеву собу и седоше за готову софру.

Тако је врло често постајао, развијао се и свршавао њихов политички дишпут!

Таман поп узе чашицу комовице, подигну је према себи, прекрсти се и рече: помози Боже! а врата се отворише и уђе црквењак. Црквењак Васо беше стасита људина, Херцеговац, из околине манастира Житомишљића, служи цркву и попа, чува државни магацин, прима плату од српскога Књаза, а недељом пред механом хвали свога Књаза са Цетиња, прича о боју на Грахову, и плаче.

Кад је Васо пружио „писму" учитељу и попио чашу, коју учитељка пружи, удалио се, по старом добром обичају, све назатке ходећи. А учитељ Макса устаде, узе наочаре са оног столића, распечати писмо, разви га, узе га и левом и десном, па, скупивши обрве, поче га стојећки пажљиво читати. Попа и учитељка ћуте и гледају га. Уједанпут учитељу Макси задрхта лева страна доње усне, боре на челу већма се набраше према намрштеним обрвама, грчевито стиште хартију рукама, које су почеле све јаче и јаче дрхтати, па онда мало, побледео, клону на столицу.

Попа и учитељка скочише са својих места и притрчаше му. Он, дошавши мало к себи после првога узбуђења, хукну из најдубље дубине и гласно повика:

— Пропаст!

— Шта је, ако Бога знаш? виче учитељка.

— Не бој се, учитељу! храбри га поп.

— Због Срспство! Због православије! уздахну учитељ Макса из дубине своје измучене душе и пружи попу ово злокобно и злогласно писмо.

— Почем се, чита узбуђени свештеник, почем се у нашем отечеству при ношењу Вертепа показала разна злоупотребленија, и пошто тај обичај никаквом добру не води, то се ношење Вертепа у будуће строго и безусловно забрањује!... Забрањује понови поп, па и он паде на столицу.

Обојица се скаменили, седе један према другом, и чудом чудећи се гледају се, па им се чини да већ чују како падају брвна с клисом с црвенога крова, звона сама звоне и заједно са посрнулом звонаром руше се доле на одграђену порту, по којој сеоска марва шврља, а на једном изваљеном камену седи антихрист и кези се.

Те вечери ни једно више нити сркну нити кусну. Само су деца у спаваћој соби цакала, а мали Гргур, под својом поњавом, удубио се у своје паучинасте мисли, размишљао о Вертепу, о себи као цару Петру, и о Даници као својој царици.

IV.

Сутрадан је освануло ведро небо по мало и студенога зимског сунца, али је учитељ Макса устао мутнији и од оног најоблачнијег и најмочарнијег дана из дубоке јесени. На забрану „попечитељства просвјештенија" није смео ни помислити, али је прошло много кратких дана и дугих ноћи, док је кроз ту маглу проснула једна јасна мисао, као оно усамљена звезда, кад се о вечери укаже на небу, на ком се истом дробе и на разлаз спремају давнашњи облаци. Нешто је одлучио учитељ, нешто је смислио поп, обадвојица су на чисто! На Никољдан излазе с јутрења, па се уставише у црквеном трему, портику.

— Ја сам, учитељу, нешто смислио, ословиће поп.

— И ја сам, прихвати учитељ, натукавши појаче фес на главу, јер је у трему било сувише хладно.

— А шта си ти смислио? упитаће поп, заустави се и поче намештати крајеве од џубета један преко другога.

— То што и ти, рече учитељ, па упре оштрије поглед у попове очи.

— Е па ја, учитељу, лепо мислим: прави ти, жив ми био, Вертеп као и до сада, па ћемо га пронети по овим нашим брдима.

— А забрана?

— Каква забрана!... Гледај ти свога посла! Боже здравља, гледаћемо како ћемо, ако повијају власти.

Ту, у црквеном трему, заверише се и поп и учитељ да праве опозицију. И доиста, ко је о божићним вечерима дошао у онамошња села, могао је видети најлепши Вертеп, који је те године пронесен између Дрине и Колубаре... Ето је баш данас први дан Божића, потрудимо се и ми, драги читаоци, мало до учитељ-Максина села.

Ноћ покрила брда, снег до колена, одавно умукнула пуцњава пушака, големе ватре светле по кућама, многи је уморан, већ и прилегао негде украј огња. На пољу студено, небо ведро, звезде трепте неком зимогрожљивом светлошћу, свеж ваздух рези као добро ново вино, ветра ни са једне стране, па чисто ти заигра срце кад ходиш а смрзнути снег шкрипи под ногама.

Многе се куће светле и на баџе им узлеће дим горе у чисте и мирне висине. Али је највећма осветљена авлија оне повелике куће, што се лепо види на оној страни брда, што је иза цркве. То је дом свештеника Крсте, који је у селу најдавнашњији староседилац. Од како је села и цркве и велике црквене нуније, од то доба је и куће Протића. А од како је куће Протића, од то доба, па све до данас, она даје нуријн вредне и честите попове. Ево је већ двадесета година како на столици ове свештеничке династије седи свештеник Крста. Он је пре свега добар домаћин, па је и у селу, које се на њега угледа, пуно добрих домаћина. Он сам верује у науку Христову, ревносно служи цркву, па су му и сељаци питоми и често цркву полазе. Он пости сам сва четири поста, па и старији људи и жене чине исто то. Напрасит је, плане,

лако изазива, још лакше се даје изазвати, али се опет врло брзо стиша, пружи руку, прашта, мири се и готово никад није приступио вечерњој молитви, а да се није наравнао са својим мањим или већим противницима. Радо излази на сељачке зборове, брани црквено имање, заузима се за цркву, а омакне ли се којом која неодмерена, плане, скочи са својега места, изговори богме поприлично „изобличително слово“, па због ом! Тога дана не би више излазио, или бисте га видели тек пред мрак, кад слази у забран, да надгледа стоку.

Поп Крста је јутрос рано одслужио јутрењу заједно с литургијом. Док је њега у олтару и учитеља Максе за певницом, дотле ће и б...ска црква појати као и она Саборна до Митрополије. Сељаци се моле па и намоле, као слаби људи једни долазе други одлазе, али њих двојица не мичу се са својих позиција. Псалме читају заједнички, Катавасију певају наизменице, али „Величаније“ свештеник сам, а „Блажени“ опет учитељ сам. И кад је опет поп Крста по неопходној дужности тамо пред часном трпезом, а учитељ Макса пева, ви чујете како попа из олтара час слабије час јаче „секундира“. А кад пева поп, он само почетак па до близу средине, а од среде већ прихвата Максо, па се даље не брини: тресу се они оронули сводови!

У поп Крстиној кући сви су прозори осветљени, у свакој соби гори по једна воштаница; пред молитвеним иконама два коситерна кандиоца, а ватра у кухињи букти, низ гараве вериге лижу пламенови горе у димњак, који је оздо, као какво големо манастирско кубе, наткрилио половину кухиње. Црквењак Васо и попов синовац стали пред отворене авлијске вратнице, изнад главе држе запаљене лучеве, који тајанствено обасјавају цело пространо двориште, а отуд, путем, којим поп силази цркви, пењу се свечаним ходом давно ишчекивани божићни гости, прилазе у правилном реду, у највећој тишини.

Напред, кракатим ходом, корача учитељ Макса, натукао црну шубару, постављено џубе, назуо чизме

до колена, навукао шарене вунене рукавице, а поштапа се кривом мачугом. За њим двоје деце, омалено, у белим хаљиницама, с крунама на глави; за овима три већа ђака, опет у стихарима, са високим калпацима од златне хартије; за њима четворица најстаријих ђака без стихара носе Вертеп, који је изнутра осветљен свећицама, а за носачима ходи свечано и достојанствено главом цар Ирод, у стихару, са жезлом у руци и грдном круном на лепо очешљаној коси. После свију ишла су два чобана, увијена у јагњеће коже, с белим шубарама на глави и пастирским палицама у рукама, а за њима, крадом пушећи готово угаслу лулу, надао се и фамулус Степан, па се и он, да учини по вољи малој Даници, нагаравио по лицу, а косу и браду замочио у брашно. Он је оружани спроводник, а у исто време хазнадар; у руци му гломазна каса, велики ручни кош, у који ће се спуштати дарежљиви народни прилози.

Кад дођоше до вратница, стаде учитељ Макса, стадоше цареви и краљеви, чобани и вертепоносци, устави се и фамулус Степан, стрпавши утрнулу лулу негде за појас. Учитељ Макса дигну у вис мачугу, а гвоздени врх од палице сину у висини. На тај знак фамулус зазвони у звонце и сви, као из једнога грла, запеваше *Слава во вишњих Богу*. А кад почеше стих: „И ви гори и холми, возиграјте со нами!“ учитељ Макса својски „секундирајући“ пође напред, а за њим остали сви уђоше у чисто и лепо успремљено попово двориште.

Пред кућом их очекиваше главом поп, пун добре воље и нестрпљења, до њега попадија и остала чељад, па и учитељка, која је много раније дошла, да и она присуствује првој представи. Стари је обичај Максин да Вертеп унесе прво у попову кућу.

Наместише Вертеп на једном столићу. Изгледао је као црква, а имао је и звоник, на ком је висило звонце. Унутра су гореле мале свећице, па се лепо виде јасле, у њима Христос, па пастири, па

стадо, па анђели тамо подаље иза брежуљчића, начињених од маховине.

С једне и друге стране Вертепа стали чобани, намрштили се, па кад им још видиш у рукама оне големе тојаге, а младо срце не може да одоле зебњи, која мало по мало прелази у страх. С леве стране, пред лицем Вертепа, стао Ирод цар, па се уозбиљио као какав маторац, а према њему на левој страни, стали цар Петар и мала царица Даница. Прочитајте Српску историју од Рајића и Црквену историју од Евсевија; нигде нећете наћи помена да међу члановима Вертепа долази и какав цар Петар. То је измена, коју је учинио Максо још у ранијим годинама; улогу малога ђака пренео је на малога цара Петра, из јединог простог разлога, да је једна круна више Приметио је и он својим оштрим оком, да су круне предмети за које и сељачко око радије замиче него за шубару. А мала царица — то је овогодишњи случајни додатак, тек да и мала Даница окуси један грумичак владалачке сласти.

Радознали гледаоци, који озбиљно, који смешећи се, гледају то у лепо окићени и осветљени Вертеп, то у његов збор, све лепе крунисане главице с једрим обрашчићима и живим крупним очицама. Поп, пун задовољства, сео на велику столицу од бела дрвета, закачио оба палца за вишњев појас, који му је поша оплела од вуне с њихових оваца, па не скида свога благога погледа са својих милих гостију.

Иза попових леђа стао достојанствено обазриви и пуно озбиљни режисер, стари учитељ Макса. Цео мали збор упро је очи у њега. Кад се стишао и онај последњи жубор у суседној кухињи, учитељ Макса вешто трену оком и мрдну обрвама. На тај ником непримећени, али његовим ученицима тако разговетни и велегласни миг, потеже цар Ирод мача из корица. Чисто не знате, шта се више светли, да ли она златна хартија на корицама, или она сребрна хартија, којом је мач заклонио своје дрвено порекло. Окрете се Ирод оној тројици царева, намргоди се

по богу као прави цар, па онако страшан громко повика:

— Од куда ви три цара овамо пришли јесте?

— Аз јесам цар Гашпар од персијске стране, поче први од тројице царева; *видјех бо звезду на востоције,* познадох да се Христос родио, идем поклонити се *јему* и принети дар: злато!

Макса се и нехотице насмехну, јер се цар Гашпар тачно држао његовога концепта.

Опет Ирод махну мачем, држећи га пружена према оном другом цару:

— А од куда ти јеси, и како *имја* твоје?

— Аз јесам цар Валтазар од западне стране, поче упитани, па још оштријим гласом понови Гашпарове речи, завршивши: и донесох му дар: ливан!

— А твоје *имја*? обрнувши се мачем оном трећем другу.

— Аз јесам цар Мелхиор, одговори тај трећи мало заплашено, тако да се је једва могло на крају чути: и донесех му дар: измирну!

Не би Макси право, што му се иначе слободно ћаче тако заплашило, па не могавши савладати своје големо незадовољство, мрко погледа престављенога, па онда у Ирода. А Ирод, ногом о земљу и гласно повика:

— Да знате и ви, и да сви *знајут: аз* јесам цар јудејски, и од моје деснице *сија* земља да трепти *со страхом и трепетом!*

Још једном лупну о земљу, цареви се за један корак тргоше назад, поплашише се! Макса, задовољан, трну у дланове, и нехотице се дотаче у цепу бурмутице, али је био толико присебан да је не извади. Попадија пита учитељку: чије је то дете („ала је слободно!"), а попа се на глас смеје, па окренувши се назад сасвим гласно викну: „Е јеси, е јеси, е јеси прави враг, Максо, да те Бог поживи. Бадава, уме човек, па зна"... Макса се смешка, као бајаги и не чује шта говори поп, а овамо не би био с раскида, да и која више падне у његову похвалу. Уживао је у тој слабости: да га у очи похвалите.

Таман црквењак Васо убриса сузе рукавом, а цео збор запева: *Шедше трије цари ко Христу со дари...*

А кад престаде ова црквена песма, наста свечана тишина. Фамулус Степан намести се крадом доле испод Вертепа, па поче одоздо мицати луткама, које су биле на жицама. Гледаоци се сви примакоше вертепским, несразмерно великим вратима. Ено се миче једна слика, мали човечуљак у црној хаљини, дође под звонарицу, закачи руком за уженце и поче звонити. Звони танкогласно звонашце, а гледаоци се живи не мичу. А кад стаде звоно, почеше се из углова купити пастири, приближише се јаслама, које стајаху на средини; појавише се и анђели у белим стихарима и са раширеним крилима. Појави се од некуда и некакав црни ђаво с још црњим репићем и роговима, али ето ти изнебуха онога црквењака, па удри овога сотону; једва је живе коже умакао. Гледаоци изван себе од радости, што су тако добро намештена леђа ђаволу, да из коже искоче од радости, па се грохотом смеју и за трбухе хватају. Што попа тресе ногама и брише сузе од голема смеха, али што се и учитељ Макса заценио, па и сам фамулус Степан тресе се у својој незгодној позицији, згрчен, у некаквом старом џубету, у шубари, а соба просто као турски хамам.

Учитељ Макса привикну мало на гледаоце, па које збиљом свога гласа, које мрким погледом поврати потребну тишину. Пастири и анђели још се ближе примакоше јаслама, а цео збор запева јако и сложно:

Стопи моја направи, направи
По словеси твојему, твојему;
Возтрубите трубоју, трубоју,
Возопите со мноју, со мноју:
Звезда иде јаснаја, јаснаја...

Ту оздо мрдну жицом фамулус Степан и над анђелима и пастирима показа се сјајна звезда на велико изненађење, а још веће чудо занесених гледалаца.

Збор певаше даље:

Звезда иде јаснаја, јаснаја,
Показасја краснаја, краснаја,
Младог царја во јасли, во јасли.
Гдје лежаше при скотјех, при скотјех,
На колена падоше, падоше...

Ту цео збор паде на колена, па и учитељ Макса, па и поп с попадијом и учитељком, па и попова чељад, па чак и црквењак Васо тамо пред вратима, само је цар Ирод стајао озбиљно и поносито. А збор не прекидаше песму:

На колена падоше, падоше,
И Богу се молише, молише;
А цар Ирод смути сја,
Јерусалим стужи сја...

Ту и цар Ирод обори своју лепу главицу и снуждено наже се на мач. Песма престаде, али је цела ова хришћанска породица још дуго, дуго остала на коленима и ћутећи гледала у осветљени Вертеп, у пастире и анђеле, у светлу звезду. У грудма им трепташе свечани мир, и нешто тако слатко и мило пролажаше им кроз душу, као да су у највелелепнијем храму, у који је сишао сам Спаситељ. И напољу је ветар уминуо, само што се са великог кухињског огњишта чуло пуцкарање великог синоћњег бадњака.

Свештеник Крста није скоро био тако добре воље као вечерас. Викну на чељад, да се гости господски подворе. Учитељ Макса следствен својим строгим васпитним начелима, забрањивао је своме збору и јело и пиће; тек о поноћи, пошто би се походило десетак двеста кућа, дозволио би да се што кусне и која попије. „С пуним се стомаком не пева“, говорио би Макса, али фамулус и чобани нису певали, па зато су крадом, у свакој имућној кући, опипали по коју плећку и повукли чашу две, онако у помрчини. Тешко се попу растати од Вертепа, и сам би палицу у шаке па упоред с Максом, само да није браде, да није чина. Морао је Макса дати реч, да ће за вечерас походити само неколико домаћина, а за остале, Боже здравља, дуго је до но-

вога лета. Али као таоце мораде оставити цара Петра и његову царицу, малу Даницу, која је готово болесна била што је њезина улога сасвим нема, што, осим певања, није имала ништа да изговори. То је и учитељ Макса тек сад опазио, али је сад касно, поправиће већ он ту неправду до године. Жао и Гргуру и Даници, што вечерас не могу и они са осталом дружином, погледаше „молебно" у учитеља Максу, али један његов поглед беше довољан да се одрекну својих „прошенија".

Оде Макса са Вертепом право кметовој кући, а отуда ће походити још неколике домове. Међутим у поповој кући поставише софру, то јест додадоше још једну ка оној, која је, по старом српском обичају, још од јутрос постављена. Насекоше пуне две велике калајлије од оне велике печенице, што је на дрвеном ражњу прислоњена уза кухињски зид, насекоше самих ребара, па плећку, па ножице, па мало богме и кртинице — има ко и њу милује. Једну калајлију у врх, а другу у дну софре, а у среди читава пирамида чеснице и других колача, па бео помастан сир, који је истом данас начет, па пуна заструга бело-жутога липовца, меда, који је бистар као суза, а лаган и течан као етирно уље. А између ових здравих ђаконија извиле вите вратове трбушасте буклије као румени лабудови. Овде онде заличио лимун, а у два велика чирака горе дебеле воштане свеће, па кад од врата или из полусветлих углова погледате на ову богату софру, а ви већ у напред осетите на језику сласти које вас очекују, па једва чекате да поп благослови. Изнесоше и шљивовицу, стару, мало помекшу, мири на коштицу, па кад прогутате, а ви осетите како се пријатно размили по грудима, па вас греје и одушевљава. Више је пута точило чељаде из оног стакленог ибричића са параграфастим танкогрлим кљуном, подуже су се поп, попадија и учитељка одушевљавали овим сеоским нектаром, пало је много прича, испевао је попа много божићних песама, док се учитељ Макса опет појавио на прагу и подвикнуо: „Христос се роди!"

— Ваистину роди! викну исто тако поп, па се пољуби са учитељем. Па одмах, још онако стојећи, отпеваше: *Христос раждајетй сја, славите!*

Поседаше за постављен сто. У горњем челу седи поп, до њега Макса, па пошa, па учитељка, па остала чељад, па у дну софре, као две звезде, два лепа, мало запурена лишца Данице и Гргура, на глави им оне златне крунице, па они чисти стихари са широким опет позлаћеним појасевима. Даница вазда живахна и слободна, па се маша за колаче, за мед, а стидан Гргур једва овда онда осмели се да у кога погледа; само да није строгога лика учитеља Максе, и он би се можда мало раскалашио, угледао на своју лепу царицу. Али овако таман да размахне крилима, а њега жижне помисао на оне школске дане после великих празника, кад ће строги учо, с прутом у неумољивим рукама, опет наставити своје апсолутистичко „владјеније."

Попадија би се више пута загледала у децу у дну стола, па би нешто шапнула учитељци, која би се на то само насмејала, али би се ипак и сама у децу загледала. Нису прве буклије ни испражњене, а учитељ Макса развезао с попом дугачке диване, којима ће крајеви шинути чак до јутрење. Па, по свом старом обичају, прешли у најбујнија тврђења и доказивања, а из овога за неколико тренутака западоше у диспут. Препиру се, доказују, ни један за длачицу не попушта од навода својих.

Учитељ Макса, Горњокрајишник, у почетку овога века даворио се с књигом у Сремским Карловцима, а поп је из првог кола богослова, који се учише у београдској семинарији. Доказује Макса, да су лепше церемоније у карловачкој цркви, а поп мисли да нема у „христијанству" ништа лепше, ништа велелепније од Саборне Цркве у Београду.

— Над Стратимировићем нит је било, нит ће бити митрополита! удара гласом, већ мало љутит, учитељ Макса.

— Само је један митрополит у Српству, у православију! викну богме поп. Митрополит Петар

кад узме митру и штаку, Боже ме прости, као да је Свети Никола сишао са иконостаса.

— Па онда карловачко пјеније, наставља Максо и не слушајући шта поп говори.

— Било, учо, било па и прошло; кад запоје аркимандрит Гавро, па ђакон Живојин, сада прота ваљевски, да се сакрије твоја Фрушка и цела Патријаршија.

На то Максо ништа не рече, само испи чашу, не куцнувши се по свом обичају са попом. И поп испи своју чашицу, па и он преста, чекајући да учитељ настави. За време те мале тишине, попадија и учитељка нешто за се шапутаху, мала Даница лактом оборила колаче па их купи испод стола, а Гргур се већ замислио, а по глави му се врте некакви митрополити, саборне цркве, Београд, Карловци, нешто велико, нешто чудно, нешто лепо, нешто тамно, нешто далеко.

Из ове их тишине опет изведе учитељ Макса. Поче, али у овај мах мање бујно, више полутужно:

— Све је то једно, мој добри попо, а тамо, а овде! Сви смо једна браћа, један народ. Ја сам и тамо могао бити и учитељ и свештеник, али ме повукло срце амо у слободу. Тек узео двадесету, кад сам прешао на Митровици. Хтео ме покојни Ђеро и попити, зваше ме и у „исправничество" шабачко, али ја не хтех остављати школе ни моју десну певницу. Сваки се роди за нешто, а ја осећам да је божје опредјеленије да живим и умрем као воспитатељ српске јуности.

Сви се на ово мало стужише, а поп, ганут, гледа Максу готов да га загрли.

— Ни сам не знам, шта ми је, продужава Максо још пуно жалосније него раније; данас ми је било тако мило, тако лако у срцу. Кад јутрос певасмо на јутрењи, отворило ми се срце, па ми тако у души пуно, да бих цело село да загрлим. Чинило ми се: отворило се небо, па нас анђели гледају кроз свод црквени. А ја на то све јачим гласом извијах „сједалне" да нас боље чују, да онима горе

боље угодим. У једанпут ми се учини да отуд од двери сијну већа светлост, а кроз њу моје селанце тамо у Крајини, у кршној, горовитој Лици. Указа ми се наша колиба, па покојни отац, па моја стара мајка, па, па...

Али ту већ стари учо не могаше даље, облише га сузе, и попу се очи наводниле; сви су у неком свечаном тужном расположењу, а Гргуру, откад је сишао са своје планине, није се тако откравило срце као у овај мах, гледећи у лице свога учитеља, лице које је вазда покривала студена строгост, а сад је тако лепо, тако благо, преображено тугом, која је старом учитељу натерала сузе на очи.

— Од како сам овамо дошао, не видех више ни Лике, ни своје село, ни своје родитеље. Сродих се с вама, пустих жиле у вашој гори, уживех се у вас, и опет, опет... често сте ми у очи зуцнули (но ту учитељ Макса мало заћута и једва изговори реч): Швабо... Али увек је било на свету горчине, било је, и биће је... Нешто се богме мора и претрпети, само што је тешко увек бити долготерпјелив.

— Максо! узвикну поп, а лице му се осуло највећим саучешћем.

— Пусти ме, попо, пусти да се изговорим, моли га Максо, скрнувши мало из чаше... ви можда и не слутите, али, шта ћу, кад осећам ја. Нисам ја из редова задњих, знаде Максо врло добро шта он зна. Не бих се застидео ни од веће школе, нити би и она са мене била постидна. Али ја сам сасвим задовољан; сви смо у божјој вољи; где ме је довела промисао, тамо ћу и кости оставити. Само пре него сасвим остарим, походићу гробове мојих родитеља, да се онде помолим, да им благодарим за све старање, које онако сиротни непрестано имаћаху о мени...

— Учитељу! упаде му у реч свештеник; и ја ћу с тобом у Горњу Крајину, па ћу свуда, где тамо стигнемо, казати и учитељима и поповима и целој оној браћи да нема ни тамо ни амо учитеља као што си ти... Чујеш, учитељу, љубави ти, де да

запевамо! И рекав то, поп поче неку црквену песму, тек да расположи учитеља; учитељ Макса, гледаше преда се и тек је на завршетку, више онако кроз зубе могао „секундирати“.

Устадоше попадија и учитељка да зготове кафу. Таман почеше са стаклена ормана скидати шољице, и ону кутију од лима, у којој је покојни прото носио „свјатаја“, а сад се у њој храни утуцана кава, таман се једна шољица омакну на патос и разби се, кад се, на велико изненађење свију, појави на вратима протин синовац, који је тога часа дојездио на очином коњу.

— Христос се роди!

— Ваистину! повикаше сви новоме госту, па га посадише горе до попа.

— Још јуче ми даде прото оба ова писма, да вам донесем. Једно је теби, оче Крста, друго учитељу. Чим преломисмо данас чесницу, отац ми рече на не часим часа, већ да полазим. И ево ме са срећом.

Узе попа своје писмо, узе учитељ своје. Пипа попа запечаћену хартију — што кабасто, кабасто. Окреће ону страну, на којој је печат протин: два анђела, који држе цркву, а оздо начелна слова његовога имена. Погледа у Максу, погледа у остале око стола. „Па да отворимо“, рече тихо и полузбуњено, па задре прстом око црвенога воска. Опучи се хартија, и у крило му паде мио божићни дар: црвен појас од најлепше свиле, што му га шиље владика за ревносну службу у божјем винограду. Изненадна радост прели се безазленим ликом нашег свештеника Крсте, зарадова се Макса, поскакаше са својих места сви што беху за столом. Поп се збунио па се крсти, а руке му дршћу; стоји, ноге му клецају. Пошао би икони, тамо где кандиоца гору горе, али заман, мора опет да се спусти у столицу. Узеше појас учитељ Макса за један, а протин синовац за други крај, подигоше малаксалог попа, попадија и учитељка подигоше му утрнуле руке, па му, сретноме и много обрадованоме, припасаше ново „од-

личије". Попу се наводниле очи, и попадија се узбунила, па једва се сети те попа у руку, за њом заредише сви, а учитељ Макса, весео и блажен као мало дете, подигао чашу да наздрави своме пароху, а кад виде, да му, иначе врло послушни, језик, отказује покорност, он, громко колико га његово чисто грло ношаше, запева не велико као што је велико, него и од оног највећег веће: „многаја љета"! Док је Макса певао а остали му помагали, прибра се мало и свештеник Крста, па кад отпеваше њему, он својим крупним пуноодмереним гласом отпева своме архијерају: *Тон деспотон.*

Подигоше напуњене чаше, куцнуше се и до капи испише. Једно од попових чељади истрча у двориште, па у ноћну тишину опали из танке арнаутке. У свију и онако раздрагана срца јаче закуцаше.

— Е, учитељу, да видимо и твоју књигу, подсети га поп.

— Сутра, сутра, брани се учитељ Макса... Много је горчина, мањих и већих, заслужених и незаслужених, кусао у своме и тихом и бурноме животу, па се бојаше помутити радост, којој мало час беху учесници.

— Одмах, одмах, учитељу. Их, како ни мало ниси радознао, ето, то ја већ не бих могао. Отвори де! Подвуци ево овде прст, ево овде; дај прст, овде, овде, макни, мрдни, де, један, два... три!

И учитељ прстом здера хартију око печата. Гледа у отворено писмо, па чисто не верује својим очима. Задрхташе му усне, језик му се пресече, па ућута човек као заливен. Опет прота пише... Наже се поп Крста па целоме столу гласно и свечано чита нову вест: „Учитељу! Извештавам те, да је баш сад стигао акт среској канцеларији од окружнога начелства, којим се јавља: да си књажевим указом постао професор на гимназији крагујевачкој. С љубезним поздравом ваш доброжелатељ и молитвеник итд."

Ни поп Крста не могаше даље, а већ о учитељу Макси и да не говоримо. Створише се у њему читави преврати, ни сам не знађаше шта да почне

мислити. Поп је отресао најлепшу здравицу и Књазу и Попечитељу, али се изненађени учитељ Макса једва разабира. Попадија и учитељка као да шенуше мало од радости, ено их у кухињи, ухватиле се за руку, па (нека Бог на добро окрене!) играју. Пушке опет припуцаше у дворишту — нико и не гледа у Даницу и Гргура, који, пуни чуда, блену, стрепе, плашише се готово, не дишу, ухватило једно другог за руку, па се с места не мичу. Онако, мало престрављени, укоченог погледа, зеница раширених, изгледаху као два анђелчета, два слична мириса цветка из једнога бокора. Гргур има мало више поуздања у себе, Даница му се прибила, па пуна поуздања, не сме да се макне од њега. Чини јој се, слободнија је кад је поред њега. Али он, гледа, туби мисли, па и не зна да има још некога поред себе.

Дуго је поп Крста салетао око учитеља Максе да га разговори, заметао је свакојаке шале, попевао и причао, али је стари учо остао дуго, врло дуго, ћутљив и невесео. Али и тузи, као и свачему, има краја и конца. Тамо већ после поноћи разабра се учитељ, трну у длanове, скочи са своје столице, узе чашу па погледа у попа и све око стола. Он, у подужој здравици, захвали се Господару и власти, који су га се сетили и тако узвисили, па онда, окренувши се своме пароху, рече тронуто:

— Јеси ли чуо, попе; ја сам се у себи добро промислио и промислио. И знаш ли, брате, шта сам смислио — ја нећу да будем професор.

— Нећеш да будеш професор? чуди се поп.

— Нећу. И нећу, и не смем. Да је било негда, тамо пре петнаест-двеест година, али сад... Доцкан... врло доцкан. Много се шта поборавило, занемарило... Село, деца, црква, њива, самоћа. Док ја и ти газисмо по селу, дотле и наука не сећаше скрштених руку. Све је напред измакло, ја се и ти устависмо онде где смо... Не смем, не смем се огрешити. С овим мојим окорелим чизмама не смем у толики ризик. Зато, благодарније буди Богу на срећи, која ми је већ у рукама, ја се нећу

мицати из села. Ти си мој давнашњи друг; много смо заједно појели хлеба и соли: сад, сад, пружи ми руку... не могу без тебе. Обадва да оставимо кости овде, да нас заједно сахране код покојног проте.

— Максо! узвикну поп Крста, стиснувши руку учитељу.

— Крста! узвикну и учитељ па се загрлише. Лије сузе поп, врћу сузе и учитељу Макси.

Учитељка и попадија гледају их такође гануте.

— Али ћемо, као што си рекао, заједно у Горњу Крајину, прихвати Максо, да проведеш бар једну ноћ и под мојим оџаком, да видиш и тамошње Србе — све чисто Немањино колено. Па да заћемо Фрушком све од манастира до манастира, да целивамо цара Лазара, па цара Уроша, па руку мајке Анђелије, па Стевана Штиљановића. Нису то манастирчићи као наша Радовашница, као Каона и Криваја, — цркве као градови, а ћелије као палате, једним словом: царске задужбине, као Дечани, као Студеница. Да видиш, мој добри попе, да се и тамо говори и пева, исто као и у овој нашој слободној Србији. И тамо је.... али што да ти напред ређам, што ћемо све видети својим сопственим очима. Боже здравља, чим гране лето, притегнућемо кључадма колане, па ћа на скелу...

И још су се дуго, дуго разговарали о хаџилуку. Скоро на један сахат пред јутрење разиђоше се да мало главе наслоне. Мала Даница одавна заспала, па је попадија у суседној собици наместила на креветац, па спава као окупано јагњешце. А Гргур још свеж и трезвен као о вечери, заједно с учитељем и учитељком, сишао је доле школи, па кад се увио у студену поњавицу, а пред њиме, као у зраку, трептала је Студеница и цела Фрушка са њезиним великим задужбинама, док се није испела у најлепши сан, који га је, млађанога, крепио до јутрењег звона.

V.

Тихо, али опет журно пролазе дани и у тим тамо селима. Чини вам се данас је све у длаку онако

као што беше јуче, па опет поред све те истоветности и неприметности, често не верујете очима кад видите тако рећи јучерању телад где је већ погла главе под јармове, или кад опазите оно несташно ждребенце, што је често из чаира помаљало главу преко ограде па вас радознало гледало, како сад, зауздано и оседлано, бије копитама тамо пред судничким вратницама. Већ су се четири зиме истутњиле од како је учитељ Макса захвалио на професорству, од како поп Крста недељом и празником паше црвен свилен појас, од како мали Гргур учи оне мале науке у сеоској школи, и од како мала Даница, и сама узгред учећи се, негује и храни живину, чепрка око цвећа поред баштенских стазица и тороче око матере, кад она ради у башти или се налази у кухињи око огњишта. Кад видите учитеља Максу, вами се чини још је онај исти, па опет, кад га пажљивије узмете на око, а ви опазите и да има многе нове боре и да су оне прећашње и много тамније и много дубље. Кад сретнете попа Крсту па га ословите, а вама чисто тужно годи, кад стане у говору шушкетати, јер га је некаква немилостива судбина лишила доња два предњака. А Гргур је, ваистину, сасма мало порастао, само су му очице живље и гаравије. И пре је био неки занешенко, али сад, говорио би често учитељ Макса: „нема заборавнијег, чудноватијег детета у целоме селу". А да ли је доиста био заборављан? Поп Крста би само на то рекао: „ни дрва у гори нису једнака; роди се то тако погдекоје, којем се не да по туђој мудрости". Само је мала Даница још она иста брбљива и несташна птичица, која исто онако цвркуће и скакуће, као што је била онда кад имадосмо оно част први пут се с њоме упознати.

Још неколико дана, па ето Петров-дана. Учитељ Макса одавно заокружио и довршио своју наставу, па готов и спреман чека господина директора. Већ је све предмете и два и три пута поновио, али од господина директора ни трага ни гласа. Директори су у оно време обично полазили у почетку маја.

Искусни Максо у длаку је умео прорачунати кога ће дана походити његову школу. А ето се сад преварио, изгубио конце путу директорову, па сад, љутит, искаљује јед над фамулусом Степаном, или се, особито по подне, извиче над ђацима. Док ето ти у сумрак једног коњаника, донесе глас да је директор у суседној школи, а сутра, тамо од подне, ето га Макси у госте. Максо кмету, а кмет хабер свима кметовима по свима селима б...ске школске општине. Сутрадан а сунце над гору, а кметови и ђачки родитељи у школу.

И сељаци, и ђаци, и учитељ и учитељка, сви се изоблачили као о благу дну. Учитељ Макса извлачи из фијока и чисти велике уписне протоколе, учитељка таре послужавнике и чаше, а тамо, иза школе, фамулус чисти неколико пловака, које падоше на жртву данашњој школској свечаности. Сељаци поседали под брест, повадили чутурице из торбица, па који шљивовицу који комовицу; а трбушасте чутуре с вином, погаче, заструзи с пребранцем и киселим паприкама, склоњено је да тим драже буде тамо после испита. Таман се чича Милија (који се већ уабаносио у кметству), прекрстио и гледећи у чутурицу почео да ниже, „за сретна данка и сретна уранка; за учитеље, наше наставнике, и за господу која се стара за нашу омладину", док ти зајекну „дан!" отуд са горе, сви се окретоше тамо на ону страну и, гле!, сресни пандур, по ондашњем обичају наоружан до грла, јаше напред на брдском коњичку, а за њим се дало неколико виђених коњаника: директор, капетан, свештеници и учитељи.

Сви са својих места поскакаше у вретен. Максо, оличено осећање дужности, нада трку из собе у школу, из школе у собу, збунио себе и друге, а добри и богобојажљиви поп Крста говори слово ученицима и храбри их. Стало је Максу много муке, док је погодио левом у леви, десном у десни рукав свога горњега капута, и док је везао своју белу, званичну пошу. Ето уђе и директор, средовечан муж,

лика строга а говора блажа, а погледа да га, бога ми, ни Максо шале не издржи, кад га случајно погледа и што год упита. И поп Крста се склања да је више позади, да баш није одмах на ударцу сваком погледу господина директора. А учитељи? Они час по зарезу, све неког посла ради тумарају напоље, па од некакве редње, немирне и зимогрожљиве, не даду мира сиротој комовици тамо у Максиној соби; а стари учитељ Никола, који је свима „попечитељима“ и „совјетницима“ био учитељ, извукао ове године седмицу (тако су онда звали најгору директорову оцену), па од дерта хуче и пуши.

Испит је трајао више од два часа, што је онда била нечувена реткост. Директор грицка бркове и понајлак избацује питање по питање. Иза њега Максо сече очима, а сироти, мало заплашени ђачићи истресају своја мала знања као поп бисаге кад се враћа са водице. Све као све, али кад дође говор о земљи, сељаци се притајаше, једанпут рећи не дишу.

— А каква изгледа наша земља, на којој ми живимо? пита директор.

— Земља, на којој ми живимо, округла је као каква јабука.

— Зар? оте се једноме сељаку, који, зачуђено, гледаше лево десно у своје другове.

— Бре, бре? чуди се кмет Милија, па се јаче наже на своју кметовску палицу.

— А стоји ли наша земља? пита директор.

— Наша земља не стоји, него се окреће.

— Боже мој, и то су већ оварисали, продужава Милија своје чуђење, и врти својом полућелавом главом.

Ђаци су одговарали тачно и разговетно, али најтачније, најразговетније одговарао је Гргур, а богме је овда онда и Даница оцу образ осветлала. На завршетку испита поделише дарове. Гргур је добио најлепшу књижицу; другови је лакомо погледају, а он је крије у торбицу, па сав поцрвенео гледа преда се. Свима редом прилажаше руци, сви га хваљаху и благосиљаху.

Није добро директор ни измакао на вратнице, а ђаци прнуше као птице из кавеза. Не прође ни један час, а већ ни једнога под школским кровом, сви се, жељни, упутили својим кућама, својим селима. По Гргура дошао његов старији брат Паун. Даница их испратила готово до на крај сеоских кућа, дала Гргуру пуну руку цвећа, па је дуго, дуго за њима гледала. И она би тамо у планину, у Гргурово село. Враћајући се школи, била је замишљена; можда први пут у свом малом веку беше зловољна и тужна.

А Паун и Гргур журно одмицаху у гору. Коњичак је напред носио сандучић с његовим књижицама. Они су за њим напред грабили, тихо разговарали, а Паун је овда онда и попевао. Сунце беше готово на заходу, кад са једнога виса опазише своје село.

Село, из којега је Гргур, мало је у страни, не види управо шумадијско село, мање рецимо од Неменикућа, а веће од Барајева или Амерића. Куће раштркане по стрменој коси, а доле уз реку чујеш овде онде поточаре како живо мељу. Куће, негда од брвана и клиса сада покривене ћерамидом, а димњаци се беле издалека као звонарице. Авлије пуне стаја и вајата, а иза ограда шљивик до шљивика, па срчане воћке, па високи заобљени ораси са зеленомодрим листом. Милина погледати кад беле и плавчасте димове носи поветарац уз зелено грање, још милије кад је сунце на заходу па просипље румен на реку, на поља, на шумарке, на црвене кровове. Да вам је на уранку стати па гледати на село, кад се тамо на истоку помаља сунце, или у летње доба кад на њ сипи кишица, а отуд сија сунце просипљући златна пера по ведрини између дробних облака, а дуга озго шине од једнога краја брда до другога, истурујући својих седам боја све сјајније и сјајније.

Кад се из потока пење горе десно шумици, мора се проћи на Здравковића куће. Здравковићи су староседиоци. Кад гледате оно неколико њихо-

вих задружних кућа, рекли бисте е је заселак. А сложни су — да изгину један за другога. Свуда ћеш их видети заједно, било да се иде цркви или општини, било на чаршију или на панађур. И о устанку су војевали заједно. Четворица их беше уз Катића, а кад један погину у тамнавском Посављу, браћа га донеше у своје село и укопаше. Двојица су пала кад оно отимаху Београд, а један се врати дома богат ранама и пљачком. Још и данас има у њих кићена оружја, ножева и сабаља кованих у Дамаску и Ужицу, и синија бакрених, и топуза гвоздених, и саплака сребрних, и санова и калајлија, лећена и ибрика од најжућег коситера.

Није у Здравковића само срце обилићско. Њихова поштења на далеко нема — одавна се прича њихова правичност. Па што су љубазни, па што умеју дочекати и подворити, то се не да казати, док се оком не види. Ама те нуде, ама те служе, ама те разговарају, чисто не знаш шта ћеш пре: или да се машаш јела, или да испијеш чашу, или да гледаш, како им из уста тече она слатка беседа. Покојни поп-Крстин отац је ли био мајстор наздравити — јесте, али што ћеш у Здравковићима чути здравица и напијалица, Бога ми их не умеју онако ни они што књиге пишу. Па прича, па пословица, па песама — пуна су им уста, а ти само слушаш и бленеш као јучерање дериште.

Што је чеденка на калпаку, то је брат Иван, Гргуров отац, међу Здравковићима. У оца их беше тројица, али један умре одмах по очевој смрти, а други се оженио још пре Ивана, наскоро оболи и умре, а удовица се преуда у село из којега је доведена. Сам Иван оста старој мајци да је теши, да се њиме дичи, да је храни и да је сахрани. Тешко се је оженити сељаку инокосну, али кад си из Здравковића, онда ти цуре саме бегају. Иван је довео Петрију, најлепшу девојку, из прве куће из суседног села. А био је радник један по један. Рано легао, рано устајао. Чим се умије, помоли и уљуди, одмах одлази коњима у коњушницу и надгледа стоку,

која је у кућној огради, затим би, освежен студеним јутром, ушао у кућу, примакао клупицу ватри, сео и грејао се.

Петрија је свагда пре Ивана била на ногама. Чим ослави јутро, Иван се дигне у потес или у гору, а Петрија прихвата кућни посао: или плете чарапе, или изаткива ћилимке, или тка платно памучно. А кад сунце пође за гору и Иван се врати из поља, како је умела потрчати, отворити вратнице и прихватити му из руке ашов, мотику, трнокоп, косир. Пазила је сваки његов миг. Његов живот био је и њезин, дворећи њега служила је себе.

Иван беше прави правцати Србин, а Србин вам је некако чудновато створење: и сазидаће цркву, и набавити звона, и иконе, и барјаке, ама му је некако у крви да ређе допиркује цркви. Рекли бисте е је безбожник, а нема под небом нације, која више Бога помиње: он воли и цркву, воли и попа; чик му дирните један само камен из црквене порте! Он воли да има цркву, да се у њој поје литурђија за сав народ хришћански, али не изгледајте да јагми цркви, чим звоно удари. Кад је сабор, кад зна, да ће тамо после цркве бити и старо и младо, да ће се пробеседити која паметна или испразнити по једна или две, е онда ће вам листом нагрнути цркви. И Иван је ишао цркви само о великим годовима, али је зато радо прилагао, кад је ваљало набавити књиге, или нову одежду, или позлаћени крст, или путир, или дискос, или кадионицу.

Већ така није била и његова Петрија. Беше права богомољка. Ни леђи ни сести за сто, док се не прекрсти. Чешће слази цркви. Друге би и проговориле коју о литургији, али она ни да би се окренула. Чешће је односила воштаницу, или мало тамјана, или просфоре. У летње доба, кад цвета босиљак, доносила би га и китила целиваће иконе. „Чисто ми је лакше онај дан,“ говорила би, „кад ме свештеник мироше“. Чешће је ишла и на водице, особито уз посте и о младинама. А била је мило-

стива преко сваке мере: што даваше десна, не знађаше лева.

Давно зађе сунце за гору, а деца се не помађаху још на вратницама. Иван и Петрија изађоше чак до сеоског потеса А кад их опазише оздо низ ливаду, Петрији се скратише ноге од радости, па се наже на Ивана. А Ивану некако чудновато у прсима, па, шта ту тамо амо, и он очи крпјаше од жене.

— А што тако опознисте, децо? упита их Иван, кад прпјоше руци.

— Шта нисам, јадна, мислила, прихвати брижна Петрија.

— Беше мало опознио господин директор, рече Гргур, а брат му извади из торбице књигу, па је даде оцу.

— Е де, де, насмехну се Иван; па то си се ти, сине, данас људски показао.

— Да се ниси уплашио, чедо моје? пита брижна мати.

— Па Бога ми, мајко, бејах се мало и попристравио. Уча говораше: „Децо, децо, не шал'те се главом, учите, данас сутра ето директора, па тешко си и мени и вама ако се осрамотимо.“ А ми удри учи, пиши, читај, да очи побеле. Научисмо књиге на изуст.

— Тако и треба, рече Иван поносито. Кад ђаци знају и умеју, онда је и учитељу светао образ пред селом и влашћу.

— Али сиромах Симо Веселиновић, настави Гргур, баш прође онако на лихо. Уплаши се, јаој, па ни укресати. Шаптасмо му и шаптасмо, али узалуд. Дрхташе као прут, а кад поче плакати, учитељ му рече да одлази на место.

— А што да се плаши, да од Бога нађе? пита радознала мати.

— Ето што, прихвати Гргур. До њега седи Кокан Милошевић, онај што већ трећу годинуседи све у истом разреду. Ништа не учи, ништа и не зна. Он је сиромаха Симу заплашио директором; вели: носи ти тај у џепу троструку бивољу камџију, па

чим муцнеш, а он удри као вола, док те свега крвца не облије.

— Хе, неваљалац један, што му уча не потрати језичић? костреши се Иван.

— А зар га мислиш не бије? Али ко ће, бабо, уђуткати оног пустолова. Знаш ли, вели, Симо, какав је тај вајни директор? Грђи и страшнији од свих људи у селу, па је инајет, чангризало, да знаш као воду, опет вели: не знаш! Џаба се само мучимо и знојимо. Све ће нас изрезилити као кучиће па узалуд мука. Док само цикне па шкрипне зубима: ха, неваљади једна, тако ли се учи, све ћу вас у хапс, у кврге!... И још, Бог те пита како га није плашио.

— Па не биј ти никоговића! викну Иван љутито.

— Али смо ми, бабо, одмах видели да он лаже, чим је директор проговорио с нама. Добар ка' и ти, погоднији него учитељ. Смешка се на нас, пита нас благо, показује нам, прича нам. Рече кад је полазио: учите се, децо; ко учи онај што и зна, без муке нема науке; ко у младости хладује, у старости гладује...:

— Право је и казао, децо. Ко се лењи, никад неће стећи крова над главом. Трудите се, настави Иван скидајући опанака, па никад нећете изгледати из туђинских руку.

Деца пољубише оца и мајку у руке, а они њих у образе, па одоше те легоше.

Иван и Петрија још дуго сеђаху код ватре.

— Па шта ти велиш, жено? говораше Иван, чарајући ватру. Данас сутра па и јесен ту, ваља нам се богме размислити: да ли дете да задржимо код куће или да га шиљемо даље у школу.

— Ја, снебива се Петрија, па Бога ми не знам како да ти светујем. Хтела бих и да се учи и да ми је вазда пред очима. Кад помислим да оде, па да га не видим по месец два, онда, онда ми још сад тешко на срцу; а да шта ће бити доцније?

— Шта ће бити доцније? Онда, онда дабогме да ћемо их ређе, много ређе виђати. Али зар да

остану 'вако као ја и ти? Грехота је, жено, кад нам је ето дао Бог и има се из чега.

— Па има још дана да о томе говоримо, поче Петрија. Јако, чоче, да о томе не мислимо. Чисто се плашим...

— Плашиш, плашиш. Прођ' се, бога ти, те твоје женске плашње. Питам ја тебе српски: да л' да водим дете у веће школе или не. Једно или друго? Време је, да смо на чисто.

— Па води их. Ако нисмо ми, Бог ће с њима бити! једва промуца Петрија и сузе јој грунуше на очи.

— Ви жене одмах у сузе. Нек је дете живо и здраво, нек се добро учи и влада, а те твоје сузе ама ни оволико! Нико није пропао, ко је света видео. Ако зашто и наше дете не би могло бити поп или капетан? Истина су и капетани данас појефтинили, али тек, тек боље живе него ја и ти. Нека и из наших кућа никну господа, да и наши мало дрмну вилајетом. Хе, хе, како ће то, жено, лепо одгледати: Који беше оно поп, што појаха на дорату вас у црној чоси, у алеву појасу? Брат Иванов син. Који но беше наш нови капетан? — То је син Иванов и Петријин. Хе, хе, жено, шта велиш на то?

Али Петрија на то ништа не рече, јер већ беше ушла у собу. После кратког ћутања диже се и Иван, забрави кућна врата, запрета ватру, оде и леже. На пољу се чујаху истом први петли, иначе је цело село већ одавна лежало у дубоком сну.

VI.

Беше настала друга половина августа. Врућине нешто мало попустиле. Чича Иван овро раж и пшеницу и сасуо зрна у кошеве. Летина какве скоро не беше у оним крајевнма. Па што ли је тако брижан, што ли се не радује толиком божјем благослову!

Под дудом маже слуга кола, утврђује чивије, намешта шарагље и лесе, вади воду из ведра и пере главчине, наплатке и паоце.

— Ако Бог да сте ради? упита га викач, који се беше сврнуо да припали лулу и попије што.

— У Београд, одговори му слуга, али више кроз зубе.

— Трговином или ћете суду? Не знам да се брат Иван опарничио с ким?

— Не знам ни ја.

— Па што ли ће?

— Ето што: хоће да води дете у школу.

— Ако, ако. И треба кад му је дао Бог. А шта ли ће да учи?

— Не знам, нису ме питали.

— Реци, љубаве ти, нек се учи адвокатлуку. Ко се данас уме бранити на суду и путу, тај зна да је жив. Та ето су нагла околна села да нам крње ово мало синора; ако нам обрана прође на лијо, ништа неће ваљати.

Викач оде у село, а слуга се и даље повираше око кола. Петрија тужна, претужна, не излажаше из куће. Тамо приправљаше рубине и спаваће хаљине, чарапе и појасе, да јој дете не буде постидно пред новим својим друговима. Око ње остале жене из целе рође, помагаху јој пришивати копче и спремати, а кад год би она засузила, и оне би јој помагале плакати. Кад све беше спремљено, скинули су с таваница велику кесу јабука, напунили заструг са младим сиром, извадили из пепела грдну велику погачу, напунили ону највећу чутуру, па све то још за видела згодно наместили у кола и утушкали сеном. Пунобрижна мајка старала се да јој синак не гладује у туђини.

Гргур је на све то снужден гледао. Беше му и мило и жао. Мило видети Београд и тамо се учити; жао оставити и оца и мајку и свога друга од колевке, брата Пауна. Али Паун беше мекша срца, он би се час по заплакао, кад би чуо да ће да воде брата, и да га дуго, дуго неће видети. Отац би га кореo за мекуштво, стежући и сам своје омекшало лице, али сирота мајка, и сама би се на његове сузе растужила и плакала.

Сутрадан а зора засветлела, а сви већ бејаху на ногама. Дођоше и комшије и родови. Ижљубише Гргура, прво мајка, па родови, па комшије, па опет мајка. И куцов се умиљаваше око наших путника, као да би им хтео рећи: срећан пут! Иван се попе на кола, за њим Паун, који ће да испрати брата, па напослетку Гргур, који се једва отрже из загрљаја материна. Слуга ошину зеленке и ови излетеше на отворене вратнице, и за неколико тренутака замакоше за брдашце.

Петрија дуго за њима гледаше, таруђи сузе белим рукавом. Изнела је затим, за срећна пута, комовицу и погачу и младога сира. Беше сунце у велике одскочило, кад је сама остала на дому. Оде те се помоли Богу пред иконом, изађе у кућу, и дуго гладна живина пијукаше, док се она мало разабрала и сетила да их нахрани.

А наши путници путоваху као на тичјим крилма. Коњи товни и одморни, и кад се докопаше правога насипа, једва их слуга савлађиваше, као виле полетеше у најбржи кас. До друге механе пробио их зној, ту их протрљаше сеном, услужни механџија изнесе ракију и каву, а Пауну и Гргуру слатко од ружина листа. Одатле се кренуше мало лакшим касом.

Брат Иван већином ћуташе, и само овда онда опомињаше слугу да скреће то десно то лево, куд је мање кама и ровина. А честа промена села и околина привуче на се радозналост дечју. Чуђаху се грдним механама на путу са ишараним ходницима и ћошкама.

— Нуто, нуто, бабо! виче Паун, опазив на механском зиду два јунака, како кидисаху један на другога.

— То су, децо, Краљевић Марко и Муса Кесеција.

— Краљевић Марко! повикаше весела деца. Погле, оцо, колики му брци, па калпак на глави! А шта му је оно у рукама?

— Топузина.

— Знам, знам, говораше Гргур; уча нам је често причао о Марку.

— А погоди: ко су она деветорица, па онај стари пред њима у дугој седој бради?

Гргур прићута, па онда радосно повика:

— Девет Југовића и десети стари Југ Богдан!

Отац се насмехну. Би му мило што му дете погоди имена тих славних јунака.

Поред пута сеоски потеси. Пожњевена жита свежена у гувна и виђаху се још многе неовршене камаре снопља. Иза потеса шљивици с родним подупртим гранама, а за њима село на брдељцима, на којима се зеленьаху прорећене шумице. С једног облог виса забели се нова црква с високом белом звонаром. Деца је гледаху и чуђаху се величини никад невиђене грађевине.

На један сахат пред заход сунца испеше се на један вис.

— Погледајте право доле! викну Иван деци.

Деца се убезекнуше. Хтедоше нешто рећи, али им отворена уста осташе непомична. После дугог гледања окретоше се оцу:

— Аох, бабо, да грднога села и големих река!

— То је, децо, Београд, а оно је лево Сава, десно Дунав.

— Ту ћеш ти учити школу, Гргуре! викну Паун.

Гргуру заигра срце од радости, али му се сави око срца и неки страх, како ли ће остати жив у том чуду од кућа.

— Ту испрегоше коње, и док их је слуга проваћао, отац извади погачу и сир, простре пешкирић по оној трави поред пута, седоше и једоше. Поред њих, случајно, пролазаше читав караван Хера кирицијa, који на коњима ношаху у Београд катран и луч, па да тамо узму со и понесу горе на свој Златибор, у Стари Влах.

— Видиш, дете моје, рече Иван, показујући руком на ове вечите путнике. Мучан ли је живот што га ови проводе. Бије их у путу зима и врућина, и киша и снег, и опет гмижу напред, и ништа

нема што ће их уставити. Видите како је тешко живети на овоме свету, па опет Бог не да да пропадне човек прегалац. Учи се, дете моје, и владај се добро, онако како те старији буду световали. Немој никад да се лењиш; што можеш вечерас, не одлажи за сутра. Увек имај на уму ове вредне кириџије, гледај да сваки дан што добро свикнеш и научиш. А кад школу свршиш, е онда, онда...

И ту се брат-Ивану уставише речи у грлу. „Боже мој, ко ли ће то жив дочекати", помисли у себи. „Да ли је мени та срећа суђена?" У тај мах скиде капу, па се прекрсти, и с тим је све положио у божје руке.

— А кад Гргур школу сврши, хоће ли он опет к нама у село, да радимо с тобом као и до сада?

Ивану се и нехотице нешто хладно сави око срца.

— Дабогме да ће доћи... једва промуца; је ли дете моје, да ти никад нећеш оставити свога...

Али брат Иван већ више не могаше ни једне.

Гргур га гледаше и чуђаше му се речима. Он није ни умео разумети то велико питање очино. Та још и не знађаше за какав лепши свет осим своје куће и својега села. Али је чича Иван знао да има још лепшега и дарежљивијега света иза сеоскога плота. То га је и текнуло у његово, данас и сувише осетљиво срце.

У том се сунце поче смиривати и хладовина пирити висом на ком се налажаху. Упрегоше коње, посадише се у кола, и већ су били упаљени фењери кад су прошли мимо кнежев двор, пред којим се баш у тај мах стража мењаше. Одседну у једној гостионици код Батал-Џамије.

Сутрадан се рано дигну Иван па с децом пође своме старом познанику, Јовану столару, који имађаше радионицу ниже Стамбол-капије. Деца иђаху уз оца, а радознало гледаху то на једну то на другу страну. Гледаху убаве дворце, шарене излоге дућанске и радионичке, свет који врви тамо амо, као да је ту негде близу сабор или панађур. Па војници, па Турци, па низами. С теразијског раскршћа

опазише тамо далеко у високом јутарњем зраку позлаћену кулу на Саборној Цркви. Гледају и гледају, а све се боје да их очи не варају. Све им се чињаше као шарен сан, који никад дотле уживали нису.

А Иван? Он ћутом напред корачаше. Лице му се приметно поозбиљило. Не гледаше ни лево ни десно. Он се у себи сам са собом разговараше о милом детету своме, о судбини, којој сад навија прву основу. „Шта ли ће од свега тога бити, Боже, Боже мој? Да је ко у тај мах прошао близо поред њега, чуо би дубок, скривен уздисај.

Међутим стигоше пред радионицу Јована столара. Унутра се чујаше тесање и струг. Пред вратима стајаху неколико обојених столова и столица с правим и кривим ногама, с лаком и без лака.

— Помози Бог, мајстор Јоване! викну Иван, погледав с прага у радионицу.

— Бог ти добро дао, газда Иване, одазва се мајстор Јован, оставивши на страну рендело. Добро си ми дошао! Прићи ближе овамо. Клупицу, момче! Седи!

Деца га пољубише у руку.

— Живи били, живи и срећни били! Јесу ли ово твоја деца? Да их Бог поживи, красни синови. А иду ли у школу?

— Овај, Гргур, са нашом сеоском школом, Богу хвала, готов је.

— Охо! Е баш ми је жао, што ми није овде „Доситеј“, да видимо какав си читач. А ко вам је био учитељ?

— Господин Макса, рече Гргур с пуно снебивања.

— Господин Макса, господин Макса... Да је жив и здрав — не познајем га. Али да, да, времена се данас изменила. Кад сам ја књигу учио, ваљало је од јутра до мрака путовати од једне школе до друге. А данас? Има их у сваком трећем селу — ко би запамтио имена толиким учитељима. Е сад да нешто устане покојни Доситеј, да очима види... Али, гле,

ја Бога ми сметох с ума. Момче, каву и ракију! Па, газда Иване, шта си наумио с дететом?

Иван као да се дотле са собом разговарао, па добро и не дочу шта га беше упитао. Стога рече стидећи се:

— Шта рече, мајстор Јоване? Прости, замислих се мало својом бригом, која ми одузе и снове и глад.

— Питах те: шта си сад наумио с дететом?

— Један да ради земљу, да буде сељак ко по Богу ја, а овога (показав руком на Гргура), рад сам да школујем.

— Да школујеш? Па лепо. Кад ти је свега дао Бог, нек има један учеван из твога колена. А ко да ти зна, газда Иване; из најуже кровињаре излазе први људи. Ко ти беше отац Доситејев; можда му се једва знађаше име у Чакову? А његов син продрмусао је богме добро ону уштавелу браду самом Стратимировићу. Хе, хе, тако ти то иде на овоме свету, сваки може бити чувен и велики, ваља само присести, па опљунути у шаке.

— А је л' вас тај ваш господин Максо учио и појати? запита окренув се деци.

— Знамо све тропаре.

— А певати?

— Учили смо: „Владету војводу", „Тодора од Сталаћа" и још многе друге, одговори Гргур, гледећи га радознало.

— Ваљан учитељ. Кад једном дођеш с њиме, Иване, позови га к мени. Мора ручати за мојим столом. Ја волим певање. Кад видим кога да ради и пева, а мени чисто срце заигра, подмладим се. Боже мој, покојни Марко устабаша, Бог да му душу прости, удиљ ради, певај, па му радња никад боље. Али, ево момка. Дела, љубаве ти, ракију па каву. Тако. А вама децо? Трчдер момче тамо преко пута, па донеси два врућа сомунчића.

Ту обојица почеше сркати каву, која се пушаше.

— Даклем, рад си Гргура да дадеш у школу? поче мајстор Јова, намрштивши мало своје ведро чело.

— Та зато и дођох ето до тебе, да ме светујеш, да ме, као проста човека, мало поупутиш, одговори Иван, остављајући празну шољу на клупицу.

— Не брини се, газда Иване. И мој је син свршио школу код велике цркве, па сад, како ти се чини, ја велим да их упишемо обојицу у гимназију?

— Како те Господ учи. Ето ти дете, па га води где треба и коме треба. Ја, ја се, мајстор Јоване, не знам макнути. Ако нећеш ти, онда не знам шта ћу.

— А као зашто не бих? Чинио сам и туђину, а нек'мо ли теби, који си ми толико пута учинио добра, кад оно радих с проклетим дугама. Од јуче је започео упис, ја ћу их одвести господину директору, то је моја ствар, то ће ићи лако; ама јеси ли се побринуо за стан, где да сместиш дете?

— Ја се код куће договорих с газдарицом, да те молимо да га примиш ти у твоју кућу. Заправо да ти кажем, мајстор Јоване, не смем ни да помислим да га водим куд на другу страну. Ето довео сам дете као златну јабуку, већ, знаш, гледали смо га као зеницу ока, као мало воде на длану, па зар да га сад остављам на душу туђину и незнану?

— Али, газда Иване, ја не знам да л' ће бити за дете понајзгодније. Бог нас дао доста, а кућа није другојачије него баш попритесна. Да се повиремо...

— Не, не, мајстор Јоване, где је места за вас све, зар ће бити и један угао за моје дете. А душе ми је мирно и склонито. Већ ако му се нарав не измени, вера и Бог нећеш га ни осетити. Зна он добро шта је кућни ред, шта је зазор, а шта се пристоји.

— Е па да питам жену. Знаш, кућа је сва о женином врату...

— А што ми то говориш, мајстор Јоване! Знам ја добро шта је кућа, шта је кућни ред. Него реци: да л' да примиш дете, или да га натраг водим...

— Е кад си баш навалио, онда, онда ево нисам ни ја с раскида. Ја сам додуше посирома; код мене неће уживати не знам шта, али како буде мојој деци, онако и њему. Што једем ја, јешће и он. Али богме

хоћу да ме слуша као оца, а моју домаћицу као своју матер, твоју Петрију!

— Чујеш ли, Гргуре, шта вели мајстор Јован? окрете му се отац.

— Чујем, бабо, одговори дете, гледећи преда се, а очи му се наводниле сузицама.

— Ја ћу можда још данас с Пауном у село, а ово ти је од јако место мене отац. Слушај га, као што си и мене слушао. Он ће те и на добро упутити. Хајде сад прићи му руци.

Међутим дође и Јованова газдарица, Макра. Повисока, сува жена, оличена брига и старање. По чистоти познаје јој се вредноћа и устаоштво. До ње стајаше њезин јединац, Милан, сувоњаво, протегљасто дете, црних очију, округласта лица, у хаљиницама искраћалим, али чистим и опраним.

— Хе, жено, викну мајстор Јован својој газдарици, ево ти још једнога сина, а теби, Милане, брата и друга.

Гргур прође руци газдаричиној, а са Миланом се рукова, погледа га мало испод очију, па опет, савладан стидом, спусти своје црне дуге веђе, и гледаше преда се.

— Тако, па да ми се пазите и слажете к'о рођена браћа. Тешко је, децо, данас стећи пријатеља, па зато их ваља себи ковати још из малена. Па да се главом не шалите, него да нам се добро учите, да не осрамотите ни себе ни нас. Од вас се не тражи ни да орете, ни да тешете, књига вам поље, и халат и занат. А ко се не учи за младости, у старости ни довека.

Деца одоше у кућу, из куће у авлију, а мајстор Јован и газда Иван до ручка угодише шта ће овај имати донети на издржање детиње: 200 ока жита, 10 ока пасуља, кацу сира и ухрањенога крмка годишње, и дукат цесарски месечно.

По ручку се Иван опрости с мајстором Јованом и газдарицом, пољуби Гргура и посаветује га. Паун загрли брата и дуго плакаху и један другом нешто неразумљиво говораху. После тога отац с Пауном

седе у кола, погледав још једном сина, стегне срце, окрене се слузи и викну да ошине. Гргур је дуго гледао за њима, док не замакоше за први угао, па онда стиште руку Миланову.

У радионици мајстор-Јовановој живо се радило до седам сахата у вече, а тада се је тачно вечерало. У зачеље сео Јован, до њега десно жена, па син му Милан, па до њега ћерка Ружица, с леве стране момци, којих је вазда имао тројицу. Шегрт је помагао доносити јела и служити при столу. Овога вечера, пре него што ће поседати, рече мајстор Јован својој деци.

— Хе, децо, сад сте добили још једнога брата. Хоћу да се пазите као да смо вас све троје ми родили. Седи, Гргуре до Ружице, а ње нека међу тобом и Миланом, као сестра међу браћом својом.

— Гргур седе до Ружице и стидно гледаше преда се.

Чим погледате на постављен сто, одмах ћете приметити да је застрт чистим чаршавом, тањири и чиније од бела, истина мало простија порцулана, ножеви и виљушке од челика, кашике од жута паквона; све опрано, очишћено, углачано. Ту су сланици, биберница, бокал с водом и пред сваким по једна проста чаша за воду.

Пре него се седне, он би сам, окренувши се икони свог домаћег патрона, Светога Николе, очитао „Оче наш.“

Беше понедеоник, зато се на сто изнесе пуна велика чинија кромпира с месом. Код мајстор-Јована беше тачно утврђен јеловник. Осим месне чорбе долажаху јела овим редом: недеља, купус и печено тесто; понедеоник, кромпир, а увече друго јело попара; уторник, у подне паприкаш, а увече цицвара од бељега брашна, мало помасније; среда, пасуљ са сланиницом; четвртак, у подне кувано тесто, увече пилав с исецаним месом; петак, пасуљ без сланине и са салатом кад је томе доба; субота, кромпир, а увече још по кришка сира, или савијача, или моча, итд. О великим празницима у подне печење, а

момци увече немају вечере, која им је у осталом са свим излишна, јер како се по подне умију и обуку, не долазе кући другдан до поноћи. Сваки момак добије у подне по литру вина, а мајстор Јован испразни с мајсторицом Макреном тачно полуоку. Овај столски поредак није се смео мењати ни за живу главу. Мајстор Јован живео је по њему као момак по Банату и Ердељу и на њега се навикао као какав стари дуја на строгости типика Изузеци би бивали само у изванредним приликама: кад је столарски и браварски пир, кад дођу гости, кад се наплати по каква већа наруџбина, итд.

По вечери очита се опет „Оче наш.“ Момци рекоше мајстору: лаку ноћ, па одоше. Док је мајсторица успремала сто, мајстор Јован отвори горњу фијоку од великог плавог ормана, што стајаше у зачељу између кревета и извади једну књигу у тврдим корицама с црном кожом на полеђини и четвороуглом од црвене кожице, на којој се виђаху упечаћена позлаћена, али доста посукнула слова. Обрез листова беше жутом бојом обојен.

— Но, ђаче, рече давши књигу Гргуру и показавши му насловни лист, дед да видим како те је учитељ научио читати.

Сви поседаше за сто, Гргур прочита течно и разговетно:

— *Живот и приключенија Димитрија Обрадовића, нареченога у калуђерству Доситеја.*

— Ето видиш, синко, ја сам човек неук, не знам много књига, али се Доситејевим књигама свако вече по који час забавим. Што их више читам, то их све већма разумем и желим да их опет узмем у руке. Али има доста што шта, што не могу да разумем, јер ме у младости нису у школи упутили како треба. Зато учите сад док сте млади. Што год не разумете, питајте, па ће се зар наћи ко ће вас као што треба обавестити. Наука је наука, занат над занатима. Ко хоће да је учеван, да зна што треба да зна, ваља много да чита, много да мисли, много да пише и учи. Надрикњига је као и надри-

столар, кад отеше какву клупицу, или здепа какву столицу, крај свему умењу. Свет, кад види да је незналица, окрене му леђа, те, несрећник, умире од глади. Да видите, шта вели игуман хоповски за ученога Рајића. На, прочитај ово, Милане.

Милан прихвати књигу и лепо на глас читаше:

— „Колико сам ја прост...“

— То вели игуман хопоьски; примети мајстор Јован.

— „и неучен, настави Милан даље, мени је милије видети ученог младога Рајића, него четири васеленска патријарха, који би без науке били као ја; видео си га како је млад и без браде, али кад стане беседити, ми сви, с великим брадама, гледамо га, као да смо из дивљега вилајета дошли.“

— Хе, хе, то је само Доситије умео рећи. И данас их има, који књиге пишу, ама нешто врдају, нешто увијају, да их често сам Господ разуме. Што не говоре вако просто, да их и ја разумем: али тако ти је данас и са столарством, све теши нешто на око, шарено и цифрасто ваздан, а док подложиш пећ, а оно се криви и витопери као луб.

Узме књигу из руку Миланових, па је пружи Гргуру.

— Дед ти настави даље ово! (Показавши му прстом где да отпочне.) Гргур почне мало тишим гласом:

— „Мој синко!...“

— Вели исти игуман хоповски, примети мајстор Јован.

— „Мој синко, прошла су она глупа и слепа времена, кад се међу нами говорило: боље је шест вранаца у каруца, него шест школа у глави. Сад се је време преокренуло; учен човек, ако ће и пешице ићи, сваки га поштује, а неучена, видећи где се вози на вранци, говоре: вранци вранца вуку; и право имају.“

— Хај, хај, мој драги Доситије, уздахну мајстор Јован, као да смо ти ми данас у томе попузнули. Колико је мој професор Сава седео без

службе, док се други сметењаци товише на платама, које ако сам ја заслужио, тако су и они. Па још толико други учевни људи, којима је дано нешто мало службице, тек да не помру од глади. Али, ко ти је само данас попечитељ просвете? Него, боже здравља, гледаћемо ми да се то на боље окрене. Само треба да чинимо као што нам Доситије вели... Ружице, читај ово (показавши јој прстом).

Поче Ружица својим нежним танким гласом:

— „Да моји једноплемени усуде се сврх сваке ствари слободно мислити, и све, што чују, да суде и расуђују...“

— И тако даље, и тако даље, настави мајстор Јован мало — као кроз зубе: „они, који се држе само својих обичаја и хоће да одрже све онако како је, они“... читај даље две последње врсте!

— „Остају за навек у свеконачној и плача достојној бесвесности“, заврши Ружица.

Мајстор Јован, поновивши још једном ове речи Доситејеве, узе књигу испред кћери и стави је преда се. Превртувши два три листа, намршти мало своје и онако убрано чело и поче у себи читати. Макрена узе детињу пресвлачицу, да је на два три места прихвати и пришије дугменце које је отпало.

У који мах велики сахат на дувару изби осам, у тај исти тренутак неко куцну на вратима, и кад се отвориште ступи унутра један средовечан човек, онизак, полупун, чела висока, очију живахних, образа округлих, космате подрезане браде, а образа онако вазда готових на смех. Под пазухом држаше дебео трешњеви штап.

— А, добро сте нам дошли, господине Саво, викну радосно мајстор Јован, устајући му на сусрет. Свагда сте нам добро дошли, а вечерас, долетели. Читам, а мислим на вас.

— Шта, ви ваљда опет с вашим Доситејем, поче професор Сава смешећи се, оставивши свој онизак шешир на орманчићу, где стајаше еснафска кутија.

— Као обично, као обично... Е па реците, шта

ћу? У кафану нисам ни момком ишао... Изволите ево овде на моје место. — Макрена, можда господин није још ни вечерао...

— Молим, молим не трудите се: *абије* идем с вечере... Знате, наручили смо били на Дорћолу једног тазе смуђа...

— Знам, знам, да сте тирјаћија на ваљану рибу. Али зато сад смемо мало повише овог ритопечког.

— Е па кад јој је суђено, онда шта јој знамо, нека јој буде. Ја се и ви нећемо посветити. Та и Доситије ту негде вели, да су се и братија хоповска веома радовала живој риби и староме вину.

— Ево, настави Јован једва дочекавши прилику да опет завири у књигу... овде вели Доситије да су преко четрдесет дана гладовали Мојсије на Гори Синајској и Илија бежећи по пустињи, али Бог је хтео да на њима учини то чудо, а где су данас чудеса?

— А ја и ви да два дана не једемо и не пијемо, шта би било од нас, драги мајстор-Јоване? Просто би скапали.

— Зато, молим вас, прихватите ову већу чашу, понуди га Јован, кад Макрена принесе служавник с наливеним чашама. — Чујеш, жено, остави ти то пред нас, ми ћемо се већ сами послужити, када зажеднимо... Здрави сте!

Професор Сава одврну горњи и доњи коштани наглавак са свога дебела трешњевца, извади из шпага пљоснату турску лулу, посади је на доњи крај, а на горњем беше сисак од ћилибара. Напунивши је мирисавим дуваном, запали је трудом, закачи левим палцем за ивице од прслука под пазухом, опружи ноге тамо даље под сто, повуче два три дима из разгореле лулице, нагне главу ближе к десном рамену, погледа задовољно мајстор Јована, и смешећи се трну у дланове.

— Ви сте данас сасвим добре воље, господине професоре? Примети му мајстор Јован.

— А зар ви то опажате?

— Та ето смешите се, па...

— Па рекох ли вам да долазим с части?

— Части? Па колики је морао бити тај ваш славни смућ? Колико вас беше при вечери?

— Ја и професор Тома и катихета. Али да знате историју ове вечери, бисте се и сами мало насмејали.

— Молим, служите се, док се вино није угрејало. Па, ако вам је по вољи, да нам приповедите ту историју. Макрено, каву!

— Познајете ли ви Станка абацију? поче професор Сава, пошто је, по свом старом обичају, мало погладио браду и пљуцнуо.

— На Варош-Капији?

— Јесте тог. Сигурно му знате сина, што ће сада у четврти разред? Лањске године, некако пред распуст враг нанесе овуда мечкаре, па једно по подне, баш пред школском капијом, заокупе ударати у даире: „Играј ми играј, Кара-Мартине"; па јадника меду дотерали гурбети, те кад привикну: „Узми пушку на лево око, па ти стрељај тицу ластавицу!", а он из све незграпне грлине ричи кроз нос: ма! Деца се на то смеју сиромаху медведу, а Циганин скине мастан фес и заокупи молљакати да му дате десетпарац.

— Ехе, и сам сам вам некад од јутра до мрака јурио за мечкарима.

— Џакле Станковом сину се допадне ова мечја игра, те кад би у школи, а он скине тканицу, те даде неком своме другу један крај, а други намакну себи о врат, па иди од скамије до скамије. Вођ му виче: „Играј ми, Кара-Мартине!", а он ходај, скачи, мумљај као да је пореклом из хомољских јазбина. А кад рикне кроз нос: ма! цела школа узавре, граја, урнебес. Као и међ' људма тако и међ' децом: има их, који воле потказати него да му Господ здравља да. Пре него ће се граја дићи, тркне један крадом директору, а овај опет, беспослен као што га је дао Бог, трч' у разред као да ће му тамо орден приденути. Таман ће наш нови Кара-Мартин заурлати: ма! а директор широм врата отвори. Сиромах Кара-Мартин умало се није од стра́ стропоштао, тканица му висаше о врату. Поведоше ти нашега медведа,

па с њим на протокол. По подне сеђасмо у канцеларији, кад ето ти директора задувана с врло важним лицем.

— Господо моја, јесте ли чули за скандал који се у заводу догодио?

— Скандал! Упитасмо га озбиљно и један другог погледасмо.

— ...Безобразан, какав се још није догодио за мога толикогодишњега директоровања.

— А шта ли се то збило? Нама није нико ништа јавио.

— Знам ја, знам, кричаше директор, долазећи све већма и већма у ватру; по вама би могао завод и изгорети; вас се све то ништа не тиче; ви се разбегнете куд који, а мени се све бије о главу. И опет, гдегод станете, опадате ме: директор нема посла, директор нема часова. Али тако је то, свугде ћеш наћи солидарности, па и код самих халваџија, само не у нас професора...

— Али остав'те, молим вас, ви нашу солидарност на страну: расправићемо је кад будемо докониј. Него, молимо вас, кажите нам, шта се то догодило, те да знамо да ли да седимо да ствар пресудимо, или да одлазимо. Ми имамо своје послове....

— Ви имате своје послове, а ја ваљда немам никаквих својих послова. Кад морам седети ја, морате седети и ви! А куд вам се хита; зар имате што пре че од своје званичне дужности, за коју сте плаћени, која вас храни и одева?

— Богме је до зла бога несносан тај ваш директор. Да нам је устабаша, не бих га могао подносити, примети мајстор Јован.

— Па, господине директоре, хоћете ли нам казати, зашто сте нас сазвали? упита га још једном озбиљно професор Тома.

— Имам да вам саопштим неваљалство, каквом равна нема. Ја мислим да се, на жалост, први пут догодило у нашем заводу. Затим нам исприча све што се догодило.

— Па то није неваљалство, господине дирек-

торе; то је прост несташлук и ништа више, приметим му ја.

— У вашој глави, ал' у мојој не. Та помислите само...

— Нећу ни да мислим, кад је то јасно као дан. Ја вам и опет велим, да ту нема неваљалства.

— Шта, ви ваљада хоћете растројство, анархију у заводу? Красни ми професори! Само тако, само тако; али ја ћу већ целу ствар доставити попечитељству. Не дам се ја од вас за нос вући, господо моја, разумите ме, не дам се за нос вући!

Тако је зипарао, а ми му хладно рекосмо, да га казни мало хапсом, па одосмо. Уз пут рече професор Тома: ако га попечитељ усекне, али онако попечитељски, све вас частим тазе рибом на Дорћолу. Директор достави целу ствар попечитељу, попечитељ нађе да ми имамо право, те тако се директору подрежу рукави, а ми вечерас прослависмо победу једним ваљаним смуђем. Како вам се чини, мајстор Јоване?

— Ама све као што би се пожелети могло; само ми је жао, што сви отуд нисте овамо на моје ритопечко. Али, Боже здравља .. Молим вас узмите да испразнимо још по једну две, док нам кава није стигла. — Па то још могу и ја имати белаја са тим вашим директором. Знате, деца су деца, а мој Милан, да ми га Бог поживи, мало је хитлен, понеташан, па као оцу ми се богме ваља и бојати да...

— Та не бојте се ви, мој драги пријатељу. Зато је Бог створио уз директоре и професоре... Па кад мислите дете уписати?

— Бога молећ' сутра. Али да, ја вам се и не похвалих, господине професоре. Стекао сам још једнога сина, а вама ученика.

Професор га погледа радознало, а он му приповеди све, и зовне из куће Гргура. Гргур приђе к Савиној руци, а овај га значајнијим погледом измери од главе до пете. Кад су Гргур и Милан опет пошли к вратима, професор Сава, не скидајући ока с њих, рече полугласно мајстор-Јовану:

— Лепо их је издашна природа украсила, а кућа још лепше одгајила — шта ли ће од њих учинити школа и друштво?

И као да се после ових речи оте професору Сави уздах, кога толико покрио беше, да га ни сам мајстор Јован није приметио.

— Ја их, господине, предајем у ваше руке; ја познајем вас; нек' буду као ви — остало је у Божјој руци, примети Јован после подуже почивке.

— Али да ли ћу један бити довољан, достижан. Данас је, мој драги мајстор Јоване, толико квара међу људима, да често сав добар усев школин позобље. Имамо толике жалосне примере пред собом!

Ту професор Сава дубоко, дубоко уздахну.

VII.

Кад се зађе дубље у Дорћол, тај комад источне вароши у Београду, а вама се и нехотице наметне друго осећање но оно с којим сте ушли у те уске и криве улице. Чини вам се, да малоазијски топли и ароматични ветрићи пире око вас, а онај Банат преко Дунава — Анадол. Све добије другу, тајанствено занимљиву драж. Мучи вас радозналост, хтели бисте кроз пукотинице неокречених зидова да посмотрите цветни и плодородни врт самограниченога и суревњива мусломанина. Гранчица бршљана или вршак зелене лозе што се виде овде онде изнад зидова, као да вам приповедају сладости које се сањају, а можда и уживају, у тим забрањеним рајевима. Рајевима рекосмо, али за оне, који у миру траже хране душама; пријатељима жубора и борбе харемски је живот духу карика. На угловима камените чесме с бакреним лулама и натписима арапским; главном улицом бајирском, Јалијом, живописно блеште дућани са источном робом, пекарнице и млекарнице, џамије и хамами с кубетима, телалнице и прчварнице с добрим ћебапчићима, касапнице и рибље чаршијице, механе са стакленим ћошкама, где седе средовечне ерлије с белим, зеленим и шареним турбанима, пу-

шећи чибуке и шарене наргиле, а низ улице, горе доле, надали вику халваџије и кокичари, млађани продавци салепа и бозе, све саме младе Рекалије, а међу њима по који мршави Јеврејин броћасте браде и бркова, погружен и перјав, трагичним погледима нуди вам црвено-жуте неранџе и бледе лимунове. Изнад тога шаренога света у плавој висини беле се вита мунарета, и кад се сунце испне на подне, а јасно-грли мујезини с висина кличу правоверним песму језанску, а вама, као у хиљаду и једној ноћи, затрепте најживље махале пуношаренога Багдада.

Ту на том, негда тако пуноживотном, данас тако пустом Дорћолу, у улици ниже главне полиције, у кућици, којој данас камена ка камену није, живео је професор Сава. Професор је Сава из оног првог кола Србаља, који, већином, дођоше у Србију на позив кнеза Милоша. Философ, богослов, добар Немац, а још бољи Латин! У дужности школској тачан, у цркви сваке недеље, а кад су празници земаљски, раније излази да гледа параду. Јутром је много читао и радио, пред вече ходао, а вечером ишао мало на поседак, али нигде не задржавајући се после десет. Омален, шишкав, средовечан, кокораве косе, браде пуне, подрезане, чела ониска, очију живих, малених, а коже на лицу ишаране многим ситним мрштинама.

Кућица, у којој живљаше, беше насред авлије, коју, исто као и муслиманске конаке, опасиваху високи зидови од камена. Покривена старом ћерамидом, с великим стрехама, с дрвеним ћошкама и прозорима маленим, који са гломазних дрвених ћерчива још мање светлости пропуштају у малене собе. Уђете у кујну, а из кујне лево у собу. У левој живљаше стара сестра Савина, госпођа Јелена, у десној сам професор Сава. Док се он можда бави у школи, уђимо, на прстима, у ту његову отворену ћелијицу, која је тесна, али коју он ипак за то називаше својом „вселеном“.

Код прозора прост, дрвен сто, покривен великим белим табацима, на њему велики црни дивит од истога

дрвета као и пескаоница, лево и десно једна на другој просто повезане најбоље књиге оновремене наше књижевности: *Летописи, Српске Пчеле,* Доситије, *Голубице, Жил Блаз, Хаџи-баба.* А на простоме долапу књиге његове струке, латински и новији немачки класици, међу којима је Клопшток са својим одама и отац Геснер са својим идилама. Тамо иза књига, поред онога зида без прозора, скроман је креветац, покривен старим врло простим ћилимом, на ком се и преко дана почешће одмара. Чело главе мало „Распетије". Сава по читав сахат чита Вергила, или Гетова *Фауста*, или *Разбојнике* Шилерове, па опет, кад затвори књигу и кани се да легне, смерно стане пред „Распетије" и моли се Богу. Тако је било доба, а он беше продукт свога времена; борио се противу простих ауктoритета, али је опет зато, можда махинално, љубио владике у руку и скидао капе свима великашима. И отменим госпођама, старој госпођи Симићки, свагда прилажаше руци. Али је велике куће пажљиво избегавао: његова чиста, проста и лепа, али и сувише затворена натура нагињала је више грађанском животу, волео је не толико сељаке колико занатлије. Четвртком често оде у радионицу некога пушкара Ђаковалије, па по читаве сахате гледа како кали ножеве и кити корице, или би отишао казасу, који онде преко пута на вртешку испредаше свилене и сребрне гајтане, а вечером би више пут свратио к мајстор-Јовану столару, где смо се први пут с њиме упознали.

Скоро је подне. Професор Сава суморан уђе на капију. Како беше пријатан јесењи дан, иђаше гологлав, у једној држаше свој ониски голубасти шешир, а другом руком намешташе своју, лаким знојем овлажену косу. Кад је био у својој „вселени", још док није врата ни притворио, зачу се његов симпатичан глас:

— Јелена!

Ето ти његове старе сестре Јелене, с наочарима на носу и картама у сухим жилавим рукама.

— Ручак!

После минут два изби дванаест, и њих двоје седоше за сто, на којем се пушаше слатки купус са јагњећим месом.

— Знаш ли ти, Јелена, зготовити папазјанију?

Јелена напрћи своје убране усне.

— А би л' умела начинити мусаку?

Јелена се, с презирањем, насмеја.

— Па ђувече од црвених и модрих патлицана? Ево како се то готови...

— Али докле ћеш ме, Саво, бити по ушима са тим твојим модрим патлицанима? Увек си био онако, онако.... а сад си се, Бога ми, сасвим подетио. Што ти се сад наспеле те луде цинцарске сплачине?

— Ал' чујеш ме, Јелена...

— Нећу ништа да чујем, немам ништа да чујем!

— Та дај се доказати.

— Нема ту никаква доказивања. Но, лепа ствар, још ће ме учити ове Сервијанкуше!

— Јелена! викну професор Сава и лупи руком о сто.

— Шта лупаш тако, нисам ја твој ђак. Ако ти нисам по вољи, одох у контумац, па због!

— Та чуј ме само...

— А шта да чујем, шта имам да чујем, да чујем ја од тебе; та знам море кад си оволишни био. Кад год си лизао прсте за палачинцима, а гле мог брата јако, сад му је...

— Сад му је, сад му је, шта му је сад? викну љутит Сава, жваћући мало живље покрупнији залогај; најбоље је да данас и не говорим. Ти си данас, онако, знаш, не смем ни да ти кажем.

— И боље да ћутиш, кад не знаш шта боље да ми говориш. Ја ћу како ја, како је код паметна света, а нећеш ми још уливати памет геаци.

— Опет! подвикнуће Сава.

— Они треба од мене да се уче воспитанију, а не ја од њих.

— Знаш ти, шта је воспитаније.

— Не знам, него ћу се од тебе учити.

— Чујеш, Јелена...

— Чујем!
— Ти си...
— Шта сам ја?
— Ћурка!

То већ беше нарогушеној уседелици доста. Плану, скочи, груну у плач, и оде у своју собу. Сава је подуже гледао за њом, покушао да узме још који залогај, па онда устаде, прекрсти се и изиђе на ћошку. Гледећи у зову и ону подивљалу лозу, што се уз њу савијаше, размишљаше о тегобама прилагођавања једних друштвених особина на друге, о чудноватој упорности човечјега духа, који се противи старим навикама, да стара знања попуни новима, да обнови укус, речју: да се саображава новим приликама, новим потребама. А овде Сава, националиста, жељаше сестри омилити само оно, што је обичај његове нове отаџбине. Шта не би сеја брату учинила? Па опет, тако мали захтеви, толика жестока опозиција!

Сава запали пљоснату турску лулу на дугачком трешњевом чибуку. Тада је било у цвету царство скупоцених чибука: у свима великашким оџаклијама служило се најскупоценијим чибуцима, као данас слатким и кавом. И Сава је то уврстио у своја невина уживања, искључиво да се подвргне обичају. Да му је могло бити, он би и своје село, заједно с црквом и школом и гробовима својих отаца, пренео у Шумадију, у Мораву. Сад, повукавши неколико димова, жељаше и филџанчић каве са служавника, али јест, то скромно очекивање никад није налазило одзива у сестриној комори. По њеном необоривом начелу, кава се само меша с млеком о доручку и ужини. Само у та доба латиће се „пиксле“, иначе је та скупоцена ствар вазда под њезиним кључем. Сада пуши, хода под стрехом и мисли: бадава му је молити. Да иде у суседну механу на једну грку, турску? Не иде. Професор је, а виши наставници онога времена владаху се полусвештенички. Гостионице, јавно пушење, картање, све то као живу ватру избегаваху уреднији васпитачи онога времена.

А данас? Данас је данас, све лепо и красно, али никад оно што је било онда. *Онда* лежи мирно у гробу заједно са својим прибором, својим представницима.

Кад се је вратио у собу, сто је већ био распремљен. Јелена је мало попустила, поспремала, почистила, па се повукла у своју собу, села за столићак, ређа карте — и врача. Види: да се њезина другарица „проводи несрећна“.... „удовица с оним црномањастим човеком“.... „писмо“.... „колевка“.... „на страни“..... „нека изненадна жалост“..... „за цело“.... „Врагу!“ викну Јелена, срдито и покупи карте са стола. „Тако луде, глупе, а нисам их још од јуче ни прстом дотакла!“ Ту их поче мешати брзо, брзо, брзо, па онда овлаживши десни палац, предузме их поново ређати. Међутим је њезин брат у другој соби сео код стола, отворио најновији *Летопис*, па, врло мало прибран, мање гледаше у књигу, више размишљање о оним тамним и новим питањима, која се од више времена у њему пале и гасе као метеори. Појаве се, ишчезну, а ишчезну да му се опет појаве сјајније и дуготрајније. Протосинђел Гаврило, којем је једном приликом о том помињао, рече, да су створови маште, стога да се опроба у поезији. Он ћуташе на то, није изјављивао своје противно мишљење. Сад је помишљао у себи: да су то „весници новога доба“, мишљаше, али се никад не усуди да те мисли пушта и у професорска „сословија“. Ко зна? Можда има протосинђел и право? Узме табак чисте хартије, начини два три стиха истој јесени — не иде! Покуша да састави нов косовски марш — и то не иде. Можда ће љубавна песма наћи одушке заптивеним врелима? Још црње и горе! Згужва измрчену хартију и хитне је под сто. „Није то хтети, па бити Његуш — *quod licet Jovi, non licet bovi!* мој добри протосинђелу!“ Промрмљавши то, полуљутит Сава задуби се, макар мало и расејано, у отворену књигу *Летописа*.

Отворе се малена вратанца у зиду од авлијске ограде. Јелена, увек опрезна, погледа кроз прозор.

„Дерладија!“ промрмља кроз зубе, па наново, још пажљивије, упре своје погледе у разметнуте карте.

А у зелено двориште уђоше та Јеленина дерладија, два младића висока и угледна. Један плав, сувоњав, плавих очију, чела висока, а косе отворено жуте, свилене. Други црномањаст, ока црна и жива, меке дуге косе, пораста мало нижега, образа округластих, а усана румених и врелих. Обојица ношаху у рукама по једну књигу; по лепом повезу и формату веће осмине знате да не могу бити школске; а да су речници, ваљало би да су многолисније и дебље. Већ су били скоро пред кућом, кад се професору Сави оте поглед преко књиге кроз прозор у двориште. Видевши ова два млада Српчета, заигра му срце, радост му затрепта на челу, на образима, уста журно са столице и широм отвори врата на својој мирној „вселени“. Обојица уђоше скромно; поруменивши, погледаше свога професора погледом девичанске чистоте. А он им сгиште руке обојици; да му не налагаше начело уздржљивости према младости, беше готов да их загрли. „Моја лепа и драга будућности српска!“ тако нешто кликнуло је у њему, и тренутно би му тешко, што своја топла и нежна осећања мора да угушује.

Младићи положише на сто донесене књиге, па, дватрипут понуђени, срамежљиво поседаше тамо на креветац господина професора.

— Дакле, сад смо прочитали и другу свеску народних песама... А ти, Гргуре, шта си сад имао?

— *Горски Венац.*

— А пре си имао?

— Милутиновићеву *Сербијанку*, примети Гргур.

— Прекрасно, наставиће професор, а сад да прочитамо коју оду Мушицкову.

Пошто су прочитали *Глас харфе шишатовачке,* професору Сави се зажари лице а очи запламтеше. Чега ли се срећан сетио? Можда свога ђаковања у Пожуну, у Ђуру, у Пешти?

— Хе, хеј, како је негда било, а како је сад? поче Сава после неколико расејаних тренутака. Свет

се креће унапред, лаганим ходом, али опет одмиче. Све је некуд нагло, све узима други вид, књижевност, школа, црква, све. Нећете зачи у моје године, а све ће...

Али ту раздрагани професор пређе у толику узбуђеност, да у тај мах не знађаше ни сам дати израза ономе што обухвата то његово „све“. Стишавши се, претурио је неколико листова оне књиге на столу.

— Све ће, рекох вам, узети други вид, само је народ сила, коју ни векови лако не ломе. Па наш красни језик, наше песме, наше приповетке — да прочитамо овај дивни одломак из Страхиња-Бана. Ти, Милане, лепо читаш...

Милан узе и милозвучно и тачно прочита обележени број стихова.

— Нестаће, децо, не велим Београда, али зацело и овог тесног Дорћола, а ове ће песме остати вазда живе и младе, свеже и росне као што сте данас вас двоје у првоме цвету. Ко зна, можда ће се и из вас... али ништа, ништа; ни сам не знам шта вам хтедох рећи. Читајмо ове умотворине; као биљци јутро и кишици, тако и души годи свежина даха природиног. А колико је природе, колико једрине у сваком стиху, у свакој пословици народној... Читајмо, — читајте често те вечно лепе гласове наше горске виле... па песнике, па све списатеље наше, који дишу духом народним, који га љубе, који пишу о њему, којима кроз сваку врсту бије светлост, топлина поносног и непобедљивог духа народног.

— Кажу, господине, да смо ми мали народ? усуди се приметити Милан.

— Који нема велике будућности? додаће и Гргур с радозналим погледом у свог професора.

— Мали народ — без будућности? Ко вам вели то? Лаж, лаж... децо моја, лаж!

Ту добри наставник плану, скочи са столице и пређе узрујан неколико пути по својој „вселени“.

— Срби, Хрвати, Бугари — сила! Ко каже

да смо мален народ! Варање, изопачавање, обмана! О, ви велики народи... велики народи!...

Хода журно, да се тресе „вселена".

— Не бојмо се, драги моји ученици, не бојмо! продужи Сава у истој свечаној раздрагапости... Који народ сам себе оставља, онога напушта и Бог... Коме се причини да је нејак, слаб, онај је доиста и мален и нејак. Да су наши велики претци тако мислили, зар бисмо данас били господари у Београду? Камо дахија? Који народ има своје Карађорђе, своје Милоше, своје устанке, тај народ има и силе, има и отпора. И ми ћемо се, децо, одупирати, борити. Дух нашега народа који сузбија туђинштину, који крха синџире и стеге, тај је дух — велик. Ја сам Србин, ја се поносим, ја сам велик. — Поносите се и ви тим великим и славним именом... Поносите се, поносимо се! Живело Српство на све стране... Живело Славјанство! Ко каже да смо ми народ мален... Ми народ мален? Будале! Ходите ближе столу, ходите. Гледајте само ове велике и дивне земље и градове.

Младићи приђоше столу и нагоше главе над раширеном великом мапом јужне Европе. Професор опкружује својим белим пуним прстом кажипутом:

— Јадранско Море, српско приморје, Црна Гора, Скадар, Скопље, Тимоци, па Мориш, па Драва, па Ријека, па Велебит — сам овејан Србин и Хрват!... чисто зрно, пшеница од народа. Па гледните само Доње Дунаво, Балкан, сам рођени брат, вредни Бугарин. Глете, гле, Београд, Загреб, Сарајево, Скадар, Трново... вароши, села, градови, чисто видим народ како по њима гмиже, чујем лађе и сплавове по овим старим валовитим рекама. Па ова мора од планина, пуна пастира и стоке: ори се песма, фрулица; живот шарен, врео, трудан, живот, који се не свија, упоран, жилав, чврст, велик као Дурмитор, непроходљив као и ови дугачки венци вечитог Балкана. Бог је велик и милостив... Велике земље... народ здрав и јак... Милиони, милиони, море, пучина! — где је тај, који ће нас прегазити, чељуст,

која ће нас попити!... Ми — мален народ... како рекосте? — без будућности? Сам уља и нитков! Пи! Пљуните и ви са мном на тако гадну лаж! Пљунимо!

Професор-Сави горе очи, пламте образи. Апостолски жар преобразио га, па још лепше сјају оне благе и лепе црте његовог и иначе пуно симпатичног лика. А Милан? А Гргур? И они, раздрагани, ужагрили очима, па би, чини ми се, да груну у најгушће ордије, да покају Косово, да сав народ загрле, да га пољубе, да га ослободе.

— Причаћу вам о Штуру, продужава професор истим жаром. Јесте ли слушали што о њему? Велики, редак Словенин. Сиромах народ словачки. Здрав као вода планинска, питом као голуб. Мађари, Немштина, све је то противник наш. Не, није, криво сам казао: крива су наша уска срца, себичност, неслога. Шта би било... ох, Боже мој, чисто не смем ни да изустим ту једну реч: слога! Та да је уз нас та велика... ух (ту професор плану, скочи, тресну ногом тако силно о тле, да су прозори зазврјали, тресла се „вселена"), Русија, Русија! Безгранична, велика, силна Русија — колос! Моћна, непобедљива — не миче се! Стоји као и ово Каспијско Језеро, које никуд не отиче. Чујете ли — Русија је силна! Сви смо упрли очи у њу. А она? Рођена да заповеда народима, да, да заповеда — а шта ради она? Скрстила руке па слуша: покорна службеница незахвалне Европе. Та да ми је једну годину заповедати на Неви! Видели би непријатељи Славјана, ко је Рус. Дижи Волгу, Дњепар, изведи све степе, цео Кавказ и Урал, све изведи на границу... Ради кога? Да спасеш грешну Европу од белаја. А кад сломијеш Бунапарту, онда те тапшу по раменима, а ти опет откуд си и дошао — у степе! А Срби, а Славјани? Пољска! Пољска!

— Сироти Пољаци, омаче се замишљеном Милану.

— Је ли баш морала бити деоба Пољске? питање, које се и нехотице омаче Гргуру.

— Деоба Пољске. Рана, велика рана. Је ли

морало бити „порабошћеније“ Србије? Је ли морала Црна Гора изгубити Боку, да је можемо дати на поклон ћесару? Тако хтео Немац, тако хоће Русија. Русија! Не Русија, није Русија! Чујте ме! Милане, Гргуре, чујте ме! ова стара.... запамтите што вам говорим... ова стара бесвесна Русија лећи ће, мора лећи у гроб, али ће она пре смрти родити... родити другу Русију, млад, здрав, јуначан народ руски, који ће љубити нас, и кога ћемо обгрлити ми, ми њихова потиштена браћа... А онда? Онда ће и Рајна научити *Возбраној!* А ми? Ми ћемо и сами на Косово у Призрен! Ал' сироти Словаци, па Чеси, па...

Ту се у мало не омаче нашем одушевљеном словенофилу: Пољаци. Сетивши се свега и свега, не дотакну се тог рањавог места на телу словенском, изусти само реч: *Штур*, седе на столицу и мало се замисли.

— Јесте ли слушали што о Мицкијевићу? по дужем ћутању запитаће професор Сава своје ученике.

— Нити смо слушали, нити читали, одговорише оба младића.

— Али смо вас зато кљукали Шилером и Гетеом, па чак и оном будалом — Клопштоком. Ко мари за Мицкијевића? Та он је Славјанин — шта може мудро бити у нас, у Славјанина? Тако мисле Германци. Ми! Слепци, слепци, које треба водити. Свршити гимназију у Србији, не знати шта је говорио Мицкијевић о славјанским народима, о нама, о нашој народној поезији... срамота, срамота! Још ћемо ми туђина служити, још! И кад нас неће, ми га тражимо, ми га зовемо. Идите у Дрезду, у Вајмар, дабогме, тамо читају буршовима Мушицког, наше песме, нашу књижевност. Ха, ха, ха.

И професор, смејући се саркастички, устаде и опет пође горе доле по својој „вселени“.

— Ја бих тако радо читао Мицкијевића, рећи ће Гргур, који беше у истом заносу као и његов професор.

А Милан? Он као да се већ уморио, нестрпљиво се држи на заузетом месту на кревецу, и час

па крадом гледа кроз прозор у жути невен у баштици и оно плаво небо преко авлијских зидова. Он би напоље, на свеж ваздух, да ходи горе доле, да гледа свет.

Ту се отворише собња врата, професорова сестра госпођа Јелена, намрштено погледа унутра, па опет притвори крило и оде у своју собу. Само је кроз зубе промрмљала: дерладија! Професор је врло добро познавао „нарав“ своје старије сестре. Кад је нестрпљива или радознала, завириће на братовљев прозор, без куцања отвориће врата, па ма унутра седео главом Патријарх. Јелени, Српкињи из Баната, највећи на свету ауктористет беше карловачки митрополит.

Професор Сава извади из долапа неколико жуто брошираних књига.

— Ево Мицкијевићех предавања о славјанској књижевности. Немачки. Јаки сте у немачком, носите, читајте. Пољак је, своја му је књига најмилија, најпознатија — тај му је део изврстан. Ово који дан отићи ћемо макар до Топчидера, — тамо ћемо сести где и читати баладе његове. Ево вам Људевита Штура: *Наречја словенска*, па *Наука о словенском језику*. Овај предговор пред граматиком читаћу вам од речи до речи, да запамтите, да знате на изуст.

Професор, отворивши другу лепо повезану књигу, са светим поштовањем прочита ученицима својим: *Дела песничка Јана Колара.*

— И овог великог Словенина морате знати као Доситија. Глете овај највећи словенски спев: *Слава кћери!* У ових пет песама трепти чисто славјанска епика, славјанска лирика. Ту нема ништа германско, ништа западно. Велики славјански појета! Ходите ближе, погледајте, то је продукција, изворност, ел узвишен као Татра, као Карпати: у пет великих, кличу и звонко одјекују шест стотина двадесет и једна — шест стотина двадесет и једна. Још ове зиме прочитаћу вам и превести све ове, које сам још у Пожуну побележио. Ехе хе, Пожун! Чујте ме, морате видети Карпате, морате учити словачки.

Морате мрзити Немце, морате бити Славјани! Помислите само: сто милиона Славјана! сто милиона! Свет, васијона! *С нами Бог разумјејте, јазици!* кличе занесени професор, стиште руке својим добрим ученицима, отвори врата, он напред, они за њим изађоше у авлију. Врата оставише отворена.

Јелена, која је једва дочекала, да јој се с врата скину дерладија, изађе гунђајући: „Увек и увек морам ја да затварам врата за вама“, и „вселена“ беше затворена, заједно са Штуром, Коларом и Мицкијевићем.

Сва тројица изиђоше на враташца, која су обично несносно шкрипала при отварању и затварању. Професор оде горе у варош, у шетњу, можда да се узгред види и са својим љубимцем, Јованом столаром, а младићи савише доле, Дорћолу. Одушевљени живом беседом свога најмилијег учитеља, пламтили су огњем, који мило подилази кроз цело тело, улива сласт и ласт, чисто га покреће с места, уздиже га, чини му се: запливаће у ваздух, полетеће. Ходе, а с њима напоредо лете и оне миле невидљиве слике, које им загрејаше њихове младачке душе. Гргур лепо види пред собом словенску вилу, сјајнобелу, лепшу од сваке девојке, лепу — и још лепшу него што је лепа учитељ-Максина ћерка Даница. А Милан. он гризе доњу усну, метнуо руке назад, ћути, мисли какав мали Гарашанин, и иде један корак назад за Гргуром.

Бадава вичу пекари: „Врућо, тазе, не роди му мајка!“ бадава извијају хоџе и мујезини по мунаретима, бадава вичу халваџије и кокичари, наша два млада Србина ништа не чују, ништа не виде. Узалуд се надао за њима и неки њихов друг Илија, који је годинама скоро два пут старији, често иде са њима; мрзи га, вели, читати, па од њих двојице научи више слушајући, него цео дан код куће читајући. Илија је из оног кола ђака, које је данас изумрло, а и онда, у њихово време, провлачили су се из разреда у разред као — анахронизми. И онда, и после у животу, били су и остали несавременици,

њихово друштво било је негде далеко испред њих, а они су овамо далеко позади храмуцали, наслонивши се обично на каквог паметног и вредног члана из много познијих нараштаја. И наш Илија беше тога рода ђак, и најрадије прибијаше се уз Милана, а још више уз Гргура. Али их је данас узалуд тако рећи вијао, није их стигао, па зловољан сврну у телалницу, да промени своју и сувише трошну обућу. Боже здравља, други пут. Биће прилике, кад ће се и наш драги Илија већ појавити са својом улогом у даљем животу својих млађих другова.

Гргур и Милан сиђоше доле Дунаву, одатле се лепом јеврејском улицом попеше на Калимегдан, који онда беше обрастао густом модрозеленом травом. Леп јесењи дан, сунце сија као усред лета, само блаже и пријатније Уморни пруђише се по трави Милан легао ничице, годи му мека и свежа травица, одупро се лактовима о траву, а главу метнуо у шаке, гледа у бедеме градске, у кулу са мрским турским сатом, у низаме који чуваху стражу, или чуче и пуше на бедему, гледа, гледа, гледа, а у глави му се већ замеђу мали и велики планови: како би се та проклета сорта дала избацити са српских бедема. А кад му се поглед оте на црвену заставу с белом звездом и месецом, сакри главу у један бусен траве пред собом, шкрипну зубима, стисну песнице, и поче се клети у себи: „Истераћемо вас, истерати!"

А Гргур дотле лежаше назатке, и гледаше у ону страну неба, на којој у тај мах не горијаше сунце. Гледа у то безгранично плаветнило, гледа и сања, сања и гледа: види слике и лепе и нежне, слике багреношарне и чистозрачне, као освитак, као прозорје. Чини му се да чује далеки звон, струје певне и ветрне, еолову харфу, која тајанствено-чарним звуком извија најлепше песме српске и словенске, а иза те тамо харфе, у сунчаној глорији, трепте Мушицки, Његуш, Штур и други знани и незнани великани српског и словенског Парнаса.

Обојица расту, једрају, постају, ходе истим путем, истим путем, али разним циљевима. Милан види

пред собом путе храпаве и тамне и камените, Гргур стазе, поред којих мирише најлепше пољско цвеће и ромони тихи, бистри планински поточићи. Милан — мисли, Гргур — да ли да кажемо, да наш „благонадежни“ Гргур — сања.

VIII.

Давно је одзвонило вечерње на Саборној Цркви, богослови су већ били по својим собама у семинарији, кад су се наша два млада друга вратила с Калимегдана. Пролазећи кроз Стамбол-Капију, Милан је оборио главу да не гледа непријатеље своје земље, низаме, а Гргур је још из далека гледнуо неколико пута у криве сабље и црвене фесове, па удубивши се у себе, у своје нове идеале, није ни знао, кад је прошао кроз дугачки и чађави свод од камена. Недалеко одатле беше столарска радионица Миланова оца, мајстор-Јована.

Ушоше у кућу, одоше у своју собу. Из авлијице, до врата, пењало се на два на три дрвена ступња. Ушавши поседаше, Гргур на свој креветац, Милан на зелену столицу с једном готово пребијеном ногом. Ништа се не треба чудити, кад кажем „с готово пребијеном ногом“. У ђачким собама, обично је сваки део намештаја мање више начет. На столској плочи, на којој се давно истрла плавчаста боја, неколико упрљаних школских књига, а по осталом слободном простору перорезима урезана имена; на једном углу познате четвороугаоне црте за игру с пасуљима, шах-табла која се зове „мицаљица“. На зиду прилепљена нека светогорска икона од хартије и Ђурђе Бранковић са дугачком брадом. Сав овај најскромнији намештај изгледао је много лепши засенут вечерњим сутоном.

Изненада се врата отворише и у соби се заори једно громко: „Сервус!“

Гргур и Милан скочише са својих седишта.

— Но, како вам се свиде моје нове ципеле? Гледните само, кад избацим ево овако ногу, па запнем палцем о прслук, зар вам не изгледам као су-

шти професор? А ко зна, шта још може бити од овога ђиде!

— Још можеш и ђемије вући, рећи ће му Милан.

— А што не, с тобом бих, Бога ми ти кажем, и суваче окрет'о. Опипајдер ове мишице! Је л' чврсто, жилаво, као да си камен подвукао под кожу? Ђидо! Дете мало клипка, дед, ви двојица, а ја самосам. Не боји се Илија, не боји. Дед! Један, два, три, дед! Ономад сам се хрвао на Калимегдану с оном Ерчугом, један, два, три — положи! Бога ми ти кажем, кад кидише Илија један, два, три — узмичи. Гледајте само кад стегнем — гвожђа, пијавице.

— Плаче ли за тобом касарна, плаче, дарнуће га Милан.

— Друго је јунак, а друго редов, друго витез на коњу, а друго сеиз. Та ништа лепше од јунаштва, од мача...

— У корицама, приклопиће Милан.

— Увреда! Зар ја? Погле само... Та да сам се родио у Средњем Веку, пре барута...

— Па шта би било? прекиде му говор заједљиви другар.

— Шта би било, поче Илија узвишенијим тоном, било би, био бих...

— Дон Кихот! поможе му Милан завршити започету реченицу.

— С тобом се не да данас говорити, осече се Илија срдито. Гргуре, данас сам с тобом сојузник.

— Ал' ја с тобом не, нагласи Гргур, зловољан што му плаши лепушкасте слике његова зансса.

— Гле гле, како сте ми данас осорни, мудрице. Зар вам је тако отежао ваш „драги Илија"? Кад вам се прохте, онда вам је „драги", а кад се дрнете, к'о по Богу сад, онда горак и кисео. Збогом! Имам ја другова и осим вас — широк ми је Дорћол, па Зерек, па Сава. Другова свуд на мали прст. Збогом, моји мудри философи, и Илија има своју философију. Времена и здравља, стрпљења, корак по корак, све ће бити.

Ту се Илија маша за резу.

— Стој! Викну у исти мах Милан, који се беше већ дигао са својега места... Стој! и ја одох с тобом.

— А ти, Гргуре?

Гргур већ беше отворио књигу и не одговори ни једне. Њих двојица одоше. А кад се за њима врата притворише, већ беше у соби полумрак, да се једва могаху распознати слова у књизи. Гргур запали свећу и навуче беле завесице на прозоре. У соби наста тишина, Гргур читаше књигу пред собом, а озго га, из оквира, озбиљно и мирно гледаху дугобради деспот и хилендарски ктитори, светитељи Симеун и Сава. Гргур и не чујаше бахат, који се овда онда чу у дворишту и суседном ходнику. А да ли мишљаше о ономе што читаше, или су осећања отела мах и занела га некуда далеко? Та има то пуно тренутака, кад нам је књига само увод, капија у оне чаробне светове, који су невидовни, а тако топли и блиски, разговетни и знани, да бисмо, зажмуривши, чисто ускочили у његове области. Често вам је по који умиљат и дражестан предмет тако близу, да бисте га чисто загрлили, или се уњутите и чекате да своја зрачна недра наслони на ваша прса. У једанпут се Гргур мало јаче нагну на задњи наслон своје зелене столице, замаче длanове за потиљак и погледа у противни угао своје скромне одаје. А њему као да се растворише онде зидови и кроз то окно гледа лепу слику, коју је одавна компоновала његов жива машта и врло често износила његовој вазда топлој и пријемљивој души. Види Гргур једну скромну собу с дрвеним гредицама, види на зидовима познате иконе и слике, велику зелену пећ, сат на зиду са големим теговима и дугом тромом шеталицом, а за дугим столом учитеља Максу с *Плутархом* у руци, до њега добри попа Крста с црвеним појасом, тамо с противне стране учитељка с преслицом, а до ње једно ружично суштаство од росе и мајских јутара, најлепша слика, што одавна живи у грудима његовим, учитељева ћерка, она некадашња несташна и торокљива Даница.

Шест пуних година је минуло, од како се Гргур

учи у Београду. За то време само је два пут одлазио својим родитељима. Завршује се већ друга година од како је последњи пут тамо одлазио. Онда је Даница навршила пуних шеснаест година, у августу су заједно славили њезин рођендан, али већ онда беше и лепша и заноситљивија, и живахна али и присебна, и пуна живости и пуна збиље. Ходао је с њом, разговарали су много, о селу, о Београду, о детињству, о школи, о невиним играма из доба ђаковања, и о — садашњости. О садашњости? Лицем на Преображење пошли су обоје горе у његово село, својом руком превео је, готово пренео с оне стране потока, а кад су стигли тамо горе ка његовој кући, сам јој из млекаре донео у чистој дрвеној стопањи варенога млека и скорупа. Седели су под брестом једно до другога и дуго, дуго гледали доле у ливаду, у поток, у ком се бистра вода преливаше заходном румењу. А кад се при последњем поласку опраштао с њоме, једва се могаше отрћи од школских вратница, и кад је већ морао пустити њезину руку, коју држаше стиснуту, чињаше му се да се нешто безвољно откинуло од њега, да је пошао на пут много ужи и сиромашнији. Окренуо се још једном два, па зашао за гору Од то доба две су године, дуже и теже од пређашњих четири.

Гргур се трже и та лепа слика ишчезе. Врата се отворише и у собу паде вихор, који развеја, расплаши његове драге старе познанике. Али не вихор од ветра и праха, што се пење путем уз небо, већ једно несташно девојче, свежа сувоњава лица, мудра чела, жутомрке косе, очију зеленкастоплавих, оних ретких мудролукавих очију, којих ти се плаветнило упија у душу, а она зеленкаста нијанса несташно већ стреља за тобом.

— И опет сам! викну девојче.

— Сам.

— Читаш?

— Читам.

— Шта читаш?

Ту погледа у књигу, што стајаше пред њим отворена.

— Брр! Напрћи своје танке уснице столарева ћерка, а Миланова сестра Ружица.

Гргур, намрштивши се, затвори ону књигу пред собом.

— Непрестано седети, читати — не разумем. Шта има то толико у тим твојим књигама?

— Ништа.

— Па кад је ништа, што је држиш пред собом!

— Забављам се.

— Лепе ми и то забаве! На страну с њом! Ја сам преча од књиге. Руке доле, очи овамо — право у мене!

Он је, полусмешећи се, погледа.

— Насмеј се!

Он се и насмеја.

— Право да ми кажеш...

— Право да ти кажем.

— Ал' не смеш лагати...

— Не смем лагати.

— Јесте ли силазили на Дорћол?

— Јесмо.

— А јуче?

— И јуче.

— А прекјуче?

— И прекјуче.

— Све поред оне куће на углу?

— Са оним зеленим прозорчићима.

— Јест, поред куће са прозорчићима.

— Доста! викну Ружица љутито, отвори врата и као вихор излети напоље.

Таман Гргур отвори књигу пред собом, а врата се отворише и вихор опет духну унутра.

— Затвори!

Гргур затвори књигу.

— Гледај овамо!

И погледа онамо.

— Дакле све поред куће са зеленим прозорима?

— Све поред куће са зеленим прозорима.

— А знаш ли, ко станује иза тих прозорчића?
— Не знам.
— Не знаш?
— Не знам.
— Лажеш!
— Можда и лажем.
— Зар ти ниси видео ону што успија?
— Нисам видео никога што успија.
— Што је углачала косу као утијом — зар ти мислиш, да је оно њезина коса?
— Ја не мислим ништа.
— Да шта ти мислиш, Гргуре? осече се Ружица.
— Ја мислим, да не мислим ништа.
— Ништа?
— Ништа.
— Баш ништа?
— Баш ништа не; не мислим, али нешто ипак премишљам.
— А шта је то нешто?
— Мислим, сејо моја, да би најбоље било да ме се оканеш.
— Хтео би да идем напоље?
— Да, хтео би да идеш напоље.
— Хтео би?
— Хтео бих.
— Одиста?
— Одиста.
— Не шалиш се?
— Не шалим се.
— Због ом!
— Због ом! Али Гргур још добро и не изусти ову реч, а вихор је већ био с оне стране резе. Још се тресло и орило око ушију Гргурових — тако је грунула врата за собом. Он примаче свећу ближе, узе ону исту књигу и отвори је. Али у исти мах отворише се на соби врата и споља још жешће духну наш несташни вихор.
— Ти си заједало! викну Ружица љутита и плачна.
Он опет књигу затвори.

— Пакостан и гадан!

— Ружице! викну Гргур и скочи на ноге.

— Лукав, неотесан!

Гргур се умири и опет седе.

— Сељак, сељак, сељак!

— А кад сам ја казао да нисам сељак?

Но Гргур још ни изговорио, а Ружица бризну у плач, ридаше и јецаше горко.

Док је она плакала, наш штудента гледаше је, мање сачустљиво, више зачуђено. Као да не могаше ни да докучи, откуд толике сузе, што тако крупне врхћу једна за другом низ беле образе. Најзад узе она кецељицу и обриса своје овлажене трепавице.

— Ти, Гргуре, ништа не мариш што ја овако горко плачем?

— Па, право да ти кажем: не марим.

— Ти не би марио, ни да се ја разболим?

— Не бих.

— Ни да умрем?

— Ни да умреш.

— Ју, Гргуре, али си ти неваљао!

— Зар што не марим, што не желим да ти умреш?

— Ево баш нећу да плачем! — Наједанпут ће Ружица у другу тактику.

— Немој.

— Нећу ни да се разболим.

— Немој ни да се разболиш — имаш потпуно право!

— Па нећу ни да умрем.

— Па немој ни да умреш. Ух, како је то страшно! кад те понесу на носилима.

— Грго!

— Ружице.

— Право да ми кажеш.

— Право да ти кажем!

— Ал' право, право, право.

— Право, право, право!

— Најправије на свету?

— Прависимо!

— Ту се и Гргур мало одобровољи, заборави

своје вечерашње снове и поче се задовољно смејати. А Ружица, са свечаном збиљом, отпоче своје саслушање:

— Волиш ли ти ону девојку?

— Коју девојку? упита Гргур мало планувши.

— Ону девојку — шта се претвараш? — ону за зеленим прозорчићима.

— Коју за зеленим прозорчићима? викну Гргур и тресну оном столицом са пребијеном ногом.

— Што лупаш? викну богме и мало увређена Ружица. Није ово луг. Шта се претвараш? Признај, ухватила сам те.

— Ти си, Ружице, и досад била гуска, а сад си права — немој да ти кажем у очи. Окани ме се с твојим будалаштинама. Иди из собе! Иди! Кажем ти, одмах да одлазиш или ћу....

Није ни изустио, а Ружица га оштро погледа, погледа још једном, али блаже и много попустљивије, по образима јој се осу румен, мале јој руке клонуше, очи наводнише, не јецаше, али суза за сузом котрљаху се и падаху на ивицу од стола. Сад, изгубивши своју обичну оштрину, изгледаше преображена, преливена зраком нежности, питома и невина, да би у овом тренутку и њезин најжешћи непријатељ омекнуо, па (особито ако се то тражи) и загрлио је.

Гргур, видевши је тако клонулу, поражену, безнадежну, учини му се лепша него икад до сада, али у који мах да јој се приближи и дотакне руке, у истом тренутку осети где га нешто жацну у срце; ни сам не знађаше шта га поче плашити, трже своју руку и поврати се полукорак назад, на своје пређашње место. То је био прст неког невидљивог анђела, који га дотаче, који, можда без престанка, лебди над његовом сиротанском собицом. Учини му се као да виде Даницу, друга својега детињства, занесе се, задуби се, замисли се, није ни осетио, кад је Ружица, убрисавши и последњу сузицу, не више као горски вихорић, већ тихо и питомо, као најпитомије јањешце, оставила собу.

Ни сео, а ни књиге отворио, кад чу ход двојице око спољних степеница. Учини му се да по мраку траже резу од његових врата. Он приђе и отвори их. „Ево то је твој земљак“, рече један од млађих калфа а други што остаде преће праг и рукова се с Гргуром. Млад голобрад дечко, а на њему нова пешачка униформа — регрут.

— Прошле недеље похваташе нас и погонише амо. Знаш, како је растати се са селом. Познајеш ли ме још, Грго? Та заједно смо се учили књизи у учитеља Максе. Одох да му пољубим руку. Остасмо цео дан онде код суднице. Кад би пред мрак, а преда ме стари Степан, још је фамилијаз. Даница ме одазва у школу — да је видиш, Грго, нема је лепше у свем селу, румена јабука! „Кумим те, брате Милета, понеси ову писму Гргуру.“ Хоћу, зашто не. „И ову погачу.“ И ту погачу, рекох јој. „Много, много га поздрави.“ Не бери бригу, рекох јој, та ми се знамо, другови смо. И ево ти, Грго, писмо, и ево погача, и ево друга погача од твоје матере. Потврда је зорли, али су твоји предњаци још тврђи. Због ом, Грго, чекају ме другови, а помрчина је. А ваља пре добоша бити у касарни. Мучна уредба; нигде ти, Грго, наше сеоске слободе, нашега рахатлука.

— Због ом, видећемо се, одговори Гргур још непрестано под утисцима изненађења. Узе драге дарове и са неким, готово светим поштовањем метну преда се на сто. Дуго их је гледао и гледао, а после их је једва и видео кроз сузе, које му овлажише очи. У тај пар дође шегрче; позва га на вечеру. Он извини и себе и Милана, па седе за сто. Тишина. Лојана се свећа разгорела, расцветао јој се фитиљ, црвен посустали пламен једва осветљава собу. Гргур узе маказе и усекну је. Пламен сину новом јачом светлошћу, он опет заузе своје обично место поред стола. Дуго је гледао у писмо, док се одлучно да га отвори. Најзад, пољуби га још једном снажно и ватрено и — отвори га.

У одаји мир, усекнута свећа не трепће, напољу

се нико не чује, сви су за столом при вечери, а Гргур чита:

„Драги наш Гргуре! Ето се навршује две године, а тебе никако у село, да видиш, да се на њега није срушио брег или га потоци разнели. Пролетошњих киша да нас Бог сачува, две недеље нисам се макла испод школског крова, наплела сам, наткала сам се. Читам оцу новине, са свих страна туже се на Мораву, на поплаву. Свет се тужи, и ја грешна радујем се: можда ће Гргур писати, да види да и нас није раселио поводањ. Ја мислим и чекам, разбирам од Степана и од црквењака: е да каквих писама у судници, али, за пакост, нико ником ни словца, па ни ти нама, наш драги Гргуре. Ја сам твоја другарица, ја ти смем рећи, па ево ти и кажем: ништа ти лепо не стоји, кад нас се тако дуго не сећаш. Или ти је можда Београд тако прирастао за срце, да си и заборавио нас сељаке, који смо на раду од јутра до мрака, па и не можемо бити тако чисти и лепи, као ви, који живите само на доколици. И отац ти се брине, и мајка ти се брине, па и твој учитељ, мој отац, мршти се и срди на тебе, кад год му се они сиротани потуже. Ја бегам из собе да не слушам ништа против тебе, заклех се да ти пишем, и ево испуњавам своју заклетву. Гргуре, да ме случајно сад сретнеш у путу, не би ме познао, толико сам се изменила, сви веле порасла сам, не би требало ни редак да ти пишем, свет је свет, али ти си мој мио другар, а другари су као и родови. Али ипак, мој другару, ово ти је писмо прво, а можда и последње. Ја нисам крива, што нисам остала, што нисам више оно „торокљиво чегртало“, које те је толико пута узнемиривало, вукло за собом и против твоје воље.

„Боже мој, Гргуре, ја теби пишем, а Бог зна, како је с тобом тамо; шта ћу, ако ти и не хтеш прочитати ово неколико паметних и непаметних редака. Али шта му знам, пишем, а Богу ћу се молити да те затекне здрава и онако добра,

као што смо те испратили из нашега села. Онда ћеш за цело прочитати сваку речцу; ко зна, можда и више него цигло један пута. Зар мислиш, да га и сама нећу више пута прелетати очима, пре него ти га пошљем по Марином Милети.

„Да ли си, Гргуре, рад да чујеш, како ли је мени, како твојима, како свима нама у школи, па горе до твојега села? Ако си рад чути, ми смо, хвала Богу, сви здрави, које исто и теби од свемилостивога Бога желимо. А и како не би били здрави у овим питомим горовитим селима. Шума, ливаде, потеси, па мој красни врт, све то пири и мири, све те освежава, подмлађује. Па наши студенци; оваких бистрих и студених извора, кажу, нема далеко унакрст по нашој Шумадији. Поток под школом још и сад тече онако холо и младачки, као кад се оно први пут на њему умисмо. Шта пута сиђем низ брдашце и станем на онај велики, маховином обрасли камен усред потока, на ком смо више пута заједно седели и гледали низ воду доле ка оним потесима, иза којих почињу шумарци од твојега села. Оно старо брвно преко потока отрулило је и пало у воду, и сад се прелази преко новог малог моста, мало повише. Али ја још прелазим преко старог брвна; узмем обично очеву стару мачугу, па се мало поштапнем, скачући с једне половине на другу, исквасим се сва, али ми је ипак жао напустити стари прелаз: напустише га сви, а кад га се одречем и ја, онда ће му, чини ми се, бити много, много теже, а ја се некако тешко могу да растанем с оним, што ми је негда било драго, што ми је уделило по коју мрвицу радости. Ето зато волим да се исквасим, а да не пребацим себи да сам незахвална, да сам обрнула главу ономе, кога не треба заборавити.

„Да ли ти се, добри наш Гргуре, прохте по који пут да завириш мало у ову школу у којој си се негда учио? Памтиш ли још све наше мапе и иконе, старе скамије, памтиш ли, јаој! онај ду-

гачки очин лесковац? Нема га више, и он се истутњио, као и она очева жестока нарав. И сад је исто онако пољут и построг, али су му прутови ипак данас и краћи и тањи, а и ређе их се маша него онда кад нас двоје сећасмо пред њим у скамији. Па ипак, ипак; више пута чујем отуда из школе гласиће онаке исто као што смо их ми од себе давали, кад би нас, несташне, окачио његов прут. Па не знам ни сама, како још не могу да се одвикнем, да заборавим своје ђачко доба: дете плаче и моли се у школи, а ја сва претрнем за разбојем, па се прекрстим и молим да га Бог узме у заштиту. А од кога? Од мог доброг оца, од нашег учитеља, коме смо и ја и ти захвални за све наше знање. Ја не знам, кад ће се мој отац одучити од ове своје строгости? Јесу ли и твоји професори тако строги и неумољиви? Може ли се књига учити, а да пруће мирно расте у гори? Сирота ова дечица. Гргуре, ако нам успишеш, реци коју, али онако, ти већ знаш, онако мимогред — реци да су прутови у школама излишни, да се ђаци могу учити без боја. Мој се отац јако постарио, али духом није клонуо; још је исто онако тачан и у школи и у цркви.

„А мајка? О, мој добри Гргуре, како се сва охладим, кад на мајку, па на мене помислим. Не знам што јој је, али је сваким даном нестаје. Још од прошле јесени уди, вене, губи се, на ногама је, ради, шмрца по кући, али од ово неколико недеља не слази доле до наше велике баште. Ја је замењујем, прибирам боб и пасуљ, сушим мехуне, млатим их, и зрна остављам за зимницу. Да видиш моје лехе, моје патлиџане, моје лукове, мој кромпир — све кућице у правилним редовима, шта пута их поглеткујем отуда са стазе, па бих чисто да си и ти овде, да их гледаш и да им се дивиш. Поред плота засадила сам сунцокрет, већ је израстао више моје главе, још који дан, па ће своје златне круне повијати према сунцу. Мајка би ми тако радо помогла у свему, али баш јој

се види да не може. Каткад се и потужи, а ја је разговорим и поутешим, а шта пута је мало и развеселим. Кажу да сам се много променила, али ја ипак још умем по каткад и сувише торокати. Особито кад се заборавим, па још мислим да сам дете и да идем у школу. Пст! Гргуре, да ти шапнем на уво: ја се још по који пут закључам у ону собицу до кујне, па растрговчим моје лутке, са свима њиховим рпама и крпицама. Ето колико се још уме заборавити твоја другарица, којој нећеш замерити што је толико будаласто поверљива.

„Али шта ћемо, Гргуре, кад се не да на пречац остарити. Доста је што се у цркви и пред странима поозбиљимо и намрштимо, а пред својима, и кад смо сами у кући, зашто бисмо се плашили од онога што нам је до скора тако годило, испуњавало цео живот наш. Ја још непрестано другујем с ђацима као да сам им вршњакиња, преслишавам их, пратим им лекције све до испита, надгледам им прописе, а о испиту ме пола нестане, сита се настрахујем, особито за ону пилеж у првом разреду, а деси се по који завезанко и у старијим разредима. Ти знаш како отац мрзи да се показује; шта ме је пута тога ради осрамотио. Тешко ми је, да се сирото мучи, омакне ми се па зуцнем, или само климнем главом, а отац — знаш већ његово ухо — поцрвени, тресне ногом о тле, а ја сирота и не чекам да ми викне: напоље! И сама, као без душе, очистим бојно поље, а дечица се лепо скуње, оборе главице, па снуждено гледају у своје књижице... Као што видиш, ја сам ти још као неки најстарији ђак, још исто онако редовно и строго постим са ђацима све велике посте и причешћујем се у нашој драгој црквици. Причешћујеш ли се и ти, Гргуре? Идеш ли у цркву? Или си, можда, у том великом свету и заборавио како се моли Бог? Али, имаш право да ме удариш по устима; знам ја, да си ти исто онако племенит и добар, а ја сам ето још брзоплета и лакомислена, те сумњичим у твоју доброту. Опрости

ми, Гргуре, опрости; научи ме да будем добра, с дана на дан боља, да будем заслужна тако доброга другара, као што си ти.

„Још нисам имала прилике да ти се похвалим. Мати ми је навила прећу и сад у велике ткам у малој собици. Да видиш само, како ми је разбој спреган и подесан; отесао га Стојко дунђерин; а чункови су они исти стари, материни. Огац ми је узео ново вито, па да можеш видети само, како, каткад по читаво по подне, сучем цеви и певам. Сад ткам најтање сади-платно, а већ сам цела два веза откала; ето и тај пешкирић, у ком је погача, одсекла сам од мог првог веза. Како ти се допада? Мати вели, да је ближњаиво и местичаво, али шта ћеш, кад ми се, невештој, час по жице кидале, а руке ми биле још немоћне, те нисам довољно снажно била брдилима. Сад је, дабогме, много друкчије, сад сам и много вештија и много снажнија. Тамо под зиму, мати ће ме поучити да ткам ћилимове. Ти знаш како је она много вична у сређивању вуне. Једва чекам први снег, па да и то, у име Божје, отпочнем.

„Да ти нисам већ постала досадна? Можда сам ти данас и сувише торокљива, више него што бисмо ми обоје желели? Али шта му знам, кад се одавно нисмо видели, а желела бих да ти кажем све. Знам да би ми доликовало да сам мало мудрија, али ти си увек био и сувише мудрица, занешенко, па и сад мудруј за нас обоје, а мене пусти да се сита нажуборим у тој твојој невиђеној собици. Не знаш, како бих желела од некуд из прикрајка, невиђена, да видим и твоју собу и тебе у соби. Читаш ли још онако много? Благо теби кад имаш много лепих књига и добрих другова. Ја овде у селу нити сам пристала у сељанке ни у варошанке, а књига тако мало, све оне старе, очине. По неке сам два пут прочитала; *Љубомира у Елисијуму* ономад сам и по трећи пут. А читам само недељом и суботом по вечерњи, кад оставим рад. Кад би ми могао испратити овда

онда по коју лепу књижицу! Ти си данас много паметнији од мене, знаћеш изабрати, шта би било за мене, шта бих ја, у мојој пустињи, могла разумети. А ја ћу ти, у замену, послати по који цветак из моје баштице.

„Да сад, Гргуре, видиш моју малу баштицу пред кућом. Знаш ли, кад ти оно дадох неколико цветића, а ти их сакри у недра да не види учитељ? Јеси ли још и сада онако плашљив? Нисам мислила написати плашљив, него: осетљив. Што сам ове године имала драгољуба, па лепог човека, па невена боје разнолике, — горе! Шта пута прекинем рад, одем, па се нагнем над ограду, гледам, гледам, па онда, свашта нам пада на памет, кад смо сами, мерим и мерим очима који је цветак најпунији, најгиздавији, који бих теби откинула, кад би случајно и ти био онде код ограде. Мерим и мерим, и толико сам себична и неодлучна да ни један цветак не могу да одвојим од других, сви су ми једнаки, сви драги и мили, сви најдражи и најмилији. Кад бих ти већ поклањала, ја бих ти, Гргуре, поклонила све моје цвеће, сву моју баштицу, заједно са оградом и оним великим лонцем тамо иза калопера, у ком с пролећа однегујем по какав расад. Да ми није живине, имала бих још више цвећа, још лепшу баштицу. Али ти знаш, како сам, што наши кажу, погинула за живином. И сад се још онако исто с њима заносим. Имам осам маторкица, а пилића да једва броја знам. Да си ближе, послала бих ти, макар крадом, по који пар. Ако дођеш ове јесени, отац ће те за цело звати, па ћемо се частити, частити догод се не разболиш. Ето сам опет почела којешта говорити; има право отац што ми каже: да би била не само вредна, него и паметна, кад бих умела ућутати у најбољем тренутку. Али шта му знам, кад нисам боља, кад не умем да будем боља. Кад би се то негде дало купити, или отпостити, или одрадити, ја бих и купила, и отпостила, и одрадила, па да будем најбоља девојка, боља и лепша, него што би ти,

мој добри Гргуре, умео и замислити. Али би се, можда, ја онда понела, па бих дигла главу као пауница, а ти си још гори и поноснији, не би хтео ни малчицко подићи ту твоју круту главицу, па би онда, дабогме да би онда много, много горе било. Зато је добро што сам ја овака, а ти опет таки. И останимо обадвоје оваки какви смо. Ја не знам шта би било од мене, да чујем да си се променио. Био си најбољи међу својим друговима, а и сад си, знам ја, онај исти, најбољи међу најбољима. Зато се на тебе, осим свију другова, понајчешће и најрадије сећам. Да зна слушати цвеће, да знају говорити пилићи, ја бих с њима врло, врло често и врло много торокала о теби.

„Због ом! Ево се већ хвата сутон, а Милета зором полази. Заузми се где треба, те да му тамо буде лашња ова година. Твоји су здрави сви; мајка ти је била у цркви о Ивању-дне, и ја сам била, пољубила сам јој руку и пољубила ме је. До ње сам и литургију одстајала. Због ом! буди нам здрав, и немој нас заборавити. — Даница".

— Даница, понови Гргур из дубине душе своје, пољуби драгу хартију, па је журно сави у другу чисту хартију и спусти испод својих чистих кошуља, у дну сандука. Забрави га, али га опет одбрави, подигне заклопац и још једном узе у руку Даничино писмо, пољуби га, па онда, одлучно, остави и забрави. Затим пољуби обе погаче, скиде пешкирић са оне Даничине, испресавија га, и остави под јастучић на свом кревету. Најзад одломи по једно парченце од оба колача, и како и онако није вечерао, то је слатко откидао залогај по залогај, јео и ћутао, све до јације. А одмах после тога доба зачу се у дворишту журан бат. Врата се отворише бурно и у собу улете Милан разбарушен, прљав, подеран.

Гргур скочи.

— Поделисмо мегдан, једва изусти Милан и уморан паде на креветац. Пошто се издувао и одморио, настави у одломцима: Одавна ми се попео на душу она рђа Хасо Ахметовић, што је скорим

отворио бакалницу тамо иза оне берберницe на углу... Море, Туре, окан' се белаја... Бадава му говориш... Кидисао ли је — кидисао... Кад баш хоћеш кавге, ето ти је... Слазимо ја и Илија механи до Синџир-џамије... Илија дош'о у севдах, а и сам сам хтео да слушам шаркију... Ето ти пред нас Хасе, као за пакост... Видим уљу како се лукаво осмејкива. Нећеш, бре Илија! А Илија положи! Потегну Хасо ножину, једва му је истргох... Ето ти још некаква Турчина... Повуци, потегни... Уз калдрму, низ калдрму... Хасо умакну, онај други још је можда на калдрми... Чујеш ли, Гргуре, с Турцима се не да више — дошао је крај: ил' они ил' ми!.. Чујеш ли ме, Илија је јунак, кажем ти: јунак, јунак.

До поноћи је свећа горела: Гргур је читао, а Милан, заморен бојем и хрвањем, спаваше најдубљим сном.

IX.

Гргур је, после неколико дана, одговорио Даници. Писмо је упутио на учитеља Максу, али, у тако названом „преносном смислу" говорећи Макси, у исто време одазвао се на све оно што је помињала Даница у свом нежном и срдачном писму. Послао јој преко оца и Српску Историју од Давидовића и целога Доситеја у издању оновременог београдског књижара Возаровића. Испративши све то с најлепшим жељама, и мислећи неколико дана готово без престанка о Даници, најзад се прибере, и опет, по својој доброј навици, прионе за књиге. И дан и ноћ читао је, готово колико и није требало; врло ретко излажаше до Калимегдана, а у Топчидер је тога лета ишао само једанпут, и то с професором Савом.

Те јесени упишу се и он и Милан у Лицеј, који је истом пре неколико година премештен из Крагујевца у Београд. Онда су била само два „одјељенија": филозофско и правословно. Гргур је учио филозофију, а Милан правне науке. Онда не беше у Лицеју велика навала, али слушаоци беху и старији и развијенији, и јачега кова и грађе степени-

тији. Знало се за свакога у прсте, и унапред се тако реши одлучило шта ће од којега бити. Великаши су их призивали у своје одаклије и поверавали им, наравно врло смотрено, своје вратоломне планове. Ни једна интрига, ни један замашнији план не мину мимо њих неопажено. А многи су, особито правдослови, још ни у полу не изучивши законе и њихове поступке, већ у велике ишли по судовима, разбирали, шта се тамо ради, писали жалбе и заступали, добро се за сваку и најмању услужицу наплаћивали, речју: текли леп новац још из скамије. Па ипак кроз све те питомце провејаваше стари српски дух, пун чврстине у својим особинама, а безусловно упоран спему што из туђине долажаше. Ретко се који даде преламати на европску ношњу: замењи фес и шубару капом или шеширом, то беше она иста мука отоманске империје, кад оно први пут завођаше униформу по френкијском крају. А сваком о пасу висаше источни нож у шареним цагријама, а многима, кад бисте опипали појасеве, наишли бисте на нешто кабасто, на прикривен пиштољ, који је, полазећи из села, многи собом понео.

Гргур беше изузетак; које по рођењу, које под утицајем честитога Максе и Јована столара, слила се у његовом карактеру благост и питомост с мушком жилом и истрајношћу у сваком послу, којега се прихвати. Ако се по каквом научном предмету излегне диспут међу друговима, пресуђује Гргур; ако се смисли какав план, који ваља разрадити, редакција се поверава Гргуру; ако се иде ін согроге на честитку професору, реч ће написати Гргур (али је „словослов" Милан); ако је потребна песма или ода за какву му драго пригоду, обраћају се опет Гргуру, па ако се опире, затворе га у собу и не пуштају, док сретно не избаци и последњи стих; премине ли који друг, надгробно слово понајвише пише Гргур, али га никад није говорио.

Милан живљаше у једној соби са Гргуром, али је цео његов живот текао сасвим другим правцем. Пре свега читао је мало, а за чудо се умео наћи у

свакој прилици, тако је вешто знао расположити оно мало знања, да се друговима често чинило, да врло много зна. Своја знања и искуства текао је ван себе, говором и дружбом, животом. Што год би видео и чуо, све би те утиске брзо разрадио у себи и као своје још тога дана препричао при свима састанцима. Све мудре изреке старих философа и суврем'ених политичара, све изреке и фразе из дневних новина умео је прибрати, брзо утубити и применити тако ђаволски вешто и препредено, да је врло често задивио и најприснije своје другове. По неке прокламације, рецимо каквога Метерника и Кавура, знао је на изуст! Све важније говоре из француске револуције прочитао је; јер је једини био међу својим вршњацима, који француски језик понајвише имађаше у власти. Идеал су му биле Жирондисте. Многи су га и звали Милан Жирондиста. Идеал му је био и Вучић. Сваки дан би прошао поред капије Вучићева конака, овда и онда проговорио коју с његовим наоружаним пандурима. Суботом је излазио на Батал-џамију и разговарао се са сељацима, који довлаче дрва и пиће на чаршију; имао је макар по једног познаника готово у сваком селу око Авале. Често притегне опанке, пушку о раме, па чак у Космај. Насисао се духа сељачког, њиховог вештог обртања говором, да би често задивио своје другове, кад се, при каквом диспуту разлафи, загрми, па тресе једрим и освојљивим говором, да све ником пониКне. Њути, блене, подаје се. Његова последња реч осваја, и куд њоме наврати погледе, онамо сви послушно гледају. Зато је у сваком склопљеном друштву он обично био председник, а Гргур, готово без избора, обичајним правом деловођ.

Гргурово добро учење и примерно владање истакло га мимо све другове његове. Већ је на измаку друга и последња година Лицеја, опште мишљење и у наставника и у слушалаца, да је Гргур први међу првима. А Милан? Тај велики ретор, политичар, мали демагог, умео је освојити суд и који му не припадаше; и њега је цео Лицеј сматрао као

једног од ђачких корифеја. Та он је већ свима професорима ишао на данове и славе, помагао им често у каквим домаћим или јавним пословима, а је ли требала интервенција у корист каквог забасалог друга, он је свагда извршник те дипломатске мисије. Не знање, него умење, окретност његова, освојила му је срца свију наставника.

Европом је грмела 1848 година. Дигли се народи да збаце зарђале стеге са своје слободе. Дигли се Хрвати, дигли се Срби. На челу Хрвата Јелачић-бан, на челу Србаља митрополит Рајачић. Хрвати врве у Загреб, Срби у Карловце. У Београду се ужурбали политички кругови, револуциона струја чеше о бедеме савске и дунавске. Бадава се упињу Вучић и Петронијевић, кнез Милош у Загребу, кнез Михаило у Новоме Саду. Шта се знало, припало се опет Русији, којој се толико пута леђа обртала. У званичним новинама печата се прокламација цара Николе и слово Инокентија, архиепископа херсонског, којом се оглашује народима спас. По жељи српске владе и руског конзула Данилевског кнез Михаило удаљава се од граница, српска влада отвара капије на Сави и Дунаву и широм испраћа оружану браћу браћи у помоћ. Стари прота Матија Ненадовић одлази у Карловце. У Банату и Бачкој установљавају се логори, прибирају се борци, старо и нејако слази ближе к Дунаву, много их је нашло прибежишта у Београду, Смедереву и осталим варошима и селима кнежевине Србије.

Леп летњи дан, као увек што су првих дана месеца јуна, Срби „из прека“ врве по улицама београдским, с дана на дан насељавају малечке станове, понајвише на Дорћолу. Општи покрет окачио све, препунио груди и ђака на београдском Лицеју. Испити се почели раније; крајем половине јуна завршиће се школска година. Многи, нестрпљиви, већ се и одметнули, отишли у Карловце, и већ су у служби Народнога Одбора.

Чим погледате у сунце, видите да је већ одавна превалило подне. Али у радионици мајстор-Јована

још се не чује ни ренде ни струг. Седи још за столом, пред њим чаша заклопачкога, па час наздравља кнезу, час новоме патријарху, час Јелачићу. Мисли и премишља о покрету, о Мађарима, о скупштинама, о привилегијама народним и о слободи независној и од Мађара и од Шваба и од Турака.

А тамо у оној соби из авлије седи Милан на зеленој столици, одупро се ногом о креветну ножицу, па се обрће на једној од задњих столичних ногу. Према њему, код прозора, стао Гргур и пажљиво разматра књижицу малене осмине, која на насловном листу има богињу са лиром у десници руци.

— Реци ми, молим те, докле ћеш пиљити у ту књигу? најзад се осече Милан, довршивши оно, о чему је размишљао.

— Занима ме, одговори Гргур, не дижући главе.

— Не знам шта има то толико паметнога и у тој *Славјанци*? настави Милан и обрну столицу на другу страну.

— Не знаш шта има? Има много.

— За тебе.

— И за мене и за тебе. Овака честита „младеж српска“. Почуј да ти прочитам само имена: „младеж пештанска... младеж пожунска“...

— Доста, доста! пресече га Милан. Не марим читуље. Читао сам. Све саме *Спасовске ноћи*, некакви *Славјани, Славјанске*... Јеси ли ме чуо: цела ми се књига не свиди, досадна ми је.

— Шта говориш, Милане? поче Гргур мало тужно и горачно.

— А Бога ми јест! Шта ту неке „Татре“, нека „божества“, некакви „геније славе“, нека неразумљива „спасенија“.

— Милане! понавља Гргур свој неми протест исто онако тужно и чемерно.

— Ко још верује у виле и вилинске зборове?

— Ја! плану Гргур одлучно, затвори књигу и с поштовањем је спусти на сто.

— Можеш, ако хоћеш; али ја, никад ни до века. Враг ме знао, Гргуре, одавна сам израстао из

тих маштанија. Не чудим се теби, али се чудим оном професору Са..., па и овом мом матороме баби, што мисли да ће једног дана истесати Душана. Хоћу море слободу овде, овде, па онда да се окренем лево и десно. Камо ти устав, камо скупштина, де! Љубиш скуте Авраму, а хоћеш да гураш Славјанство из устајалих глибова.

— Па ти си погинуо за Вучићем, пробио си ми главу хвалећи га до неба; Вучић и устав... пребациваше му Гргур, смешећи се лукаво.

— И јесте, Грго, човек; човек од феса до јемењија. Да је увек на његову, видео би како народ суди и газдује. Шта ћеш кад смо мали... па глупост, па Турска, па конзули... Али хтедох те упитати, соколе; право да ми кажеш: би ли и ти мало на ону страну, да те когод позове?

— А зашто не?

— На Мађаре?

— На кога било, у помоћ својој рођеној браћи.

— Засврбио те врат.

— А ти? упитаће га Гргур радозналим погледом.

— Ја? Ја немам крви на одмет. И кад бих је имао, прво бих је пролио, погоди где? На Теразијама, на барикади. Памтиш ли још Марсељезу?

Но Милан још ни почео да оджвижди овај чувени марш, а мајстор-Јованов шегрт одазва их обојицу.

Кад уђоше наши лицејци, мајстор Јован развио најновији број *Српских Новина* и свечаним гласом чита прву прокламацију бана Јелачића. Опазивши лицејце, подвикну узвишено и тронуто:

— Ево, моја млада господо. Рекох ли вам ја, ниче семе, које је посејао велики Доситије. Ходите. На ти, сине Гргуре, читај, читај гласно, то вели бан, бан од три наше краљевине: Хрватске, Славоније и Далмације. Де, ево одавде, почињи, гласно.... још гласније.... тако.

Гргур читаше:

„Разлика у вери и цркви не раставља више браћу и чланове једнога народа у друштвеном и државном животу, јединство је већ изјављено. Братско поздравље читавоме моме народу, свештенству једне и друге вере, званичним и приватним људима, свакоме, ком је мило и драго општенародно благо; тако исто и свој једнокрвној славенској браћи, која живе у границама троједне краљевине!“

— Живео! кликну на то Јован, доли чашу заклопачким вином и до дна је испије.

У тај исти тренутак отворише се врата и уђе професор Сава са својим братом, свештеником из Барање. Сви им пођоше у сусрет. Мајстор Јован, религиозан човек, прије свештенику руци, за њим Макрена, за њом Гргур, а Милан се нашао нешто у послу, па на томе прошло. Макрена прихвати штапове и шешире, а Јован им начини места у горњем месту свога великога стола.

— Мој брат дође да мало види Београд, поче Сава.

— Одавна нисам доле слазио, прихвати свештеник Арон: Барања далеко, а већ по парохијском послу и могло би се.

— Па како тамо живите? Молим скините горњу хаљину.

— Хвала, хвала мајстор-Јоване, може се трпити. Питате, како ми тамо живимо? Ево како, да је добра, не бисмо се дигли. Под Швабама зло, а Мађари црње и горе, загрдили. Навалили да нас помађаре.

— Кад је још Србин говорио мађарски! викну мало јаче мајстор Јован, и поче сипати вино у чисте чаше, које је међутим донела Макрена.

Професор Сава прихвати се свога трешњевога чибука, напуни лулу, и на познати његов начин завали се у столицу и поче пушити. Свештеник Арон приповедаше:

— Није им било доста, драги мајстор-Јоване, што навалише на школе, него се почеше и цркве

машати. Има жупанија где по нашим црквама почеше мађарски и црквене протоколе, па чак и служити на мађарском језику. Зар су у једном селу оборили сељака и били га ни крива ни дужна, само што по њиховој заповести не хтеде мађарски говорити. Но, како вам се то допада?

— Богме ми се, мој добри попо, то баш ни мало не допада. Па шта учинисте сад у Карловцима? запитаће Јован. Сви се и нехотице примакоше столу. Гргур слуша, свако словце свештениково пада му на срце, само Милан хтеде употребити ту прилику да умакне, али га отац задржа. Хтео не хтео, и он је морао, ако не иначе, а оно из учтивости, слушати.

— Ради сте да чујете шта израдисмо у Сиону? Читали сте у новинама...

— Новине, као новине, прихвати професор Сава; а ми желимо да чујемо од тебе из живих уста.

— Добро сте казали, професоре, из живих уста. Што једанпут чујем, боље утубим, него кад десет пута прочитам. Али, пре свега, молим по једну.

Пошто учинише пристојну пажњу и црном заклопачком, поче свештеник Арон тако смишљено и течно, као да је, путујући Банстолом из Карловаца у Земун, размишљао у колима, како ће и шта ће говорити, кад га упитају браћа из „Сербије“ о најновијим догађајима.

— Седосмо у кола, говори свештеник Арон, седосмо ја и мој црквењак, и тек трећи дан пред залазак сунца, стигосмо на домак Карловаца. Кад бесмо на вису, с којега се стрмо слази у прву улицу, а ја се скидох. Црквењак спушташе кола полагано, а ја се уставих на једном вису, на ком сам, још као клирик, више пута стајао и гледао доле на Дунаво, и Бачку. Врхови од цркава светле се у вечерњем зраку, а са двокулне Саборне Цркве чују се звона на бденије. Тај ми се тренутак учини свечан као ни један дотле, срце ми јаче закуца, скидох шешир, планински ветар попириваше и бијаше у

образе, а ја се прекрстих и у себи очитах молитву за „побједу и одољеније" српскога оружја.

Похитам доле, пожурим се да стигнем у цркву. Кад сам, после једног сата, отишао, нисам могао ни до врата, народ прекрилио и саму порту. Али сам зато сутрадан пре звона био у олтару и добио од проте дозволу да тамо и останем. Ето ти митрополита Рајачића с владикама и архимандритима, са свима придворним калуђерима, с протама и намесницима и безбројним свештенством обојега реда. Звона звоне, напред Рајачић, огрнут скупоценим плаштом старих патријараха, владике у свиленом скерлету, међу њима и ваш прота Матија у дугој седој бради, па посланици народни, па старешине војничке, па списатељи и професори, па господа и великокупци из свију крајева Српства. Боже мој, рекох у себи: ко не би био Србин, кад нас је Господ дао овако личних и виђених, мудрих и родољубивих.

Ту поп Арон отвори бурмутицу, понуди и себе и мајстор-Јована, па настави даље:

— Ни осетио нисам, драги мајстор-Јоване, како служба прође. Ударише звона, митрополит у митри и одјејанију, а за њим све листом наже у митрополитско двориште. Митрополит се испе на један вис, а народ, као таласи око стене, слеже се око својега архипастира. Колико оком прегледати, гмиже и бруји народ, народ, народ. Рајачић гледа по народу на све четир стране, а кад се сви ућуташе, а он испрва слабије, па све јаче и јаче поче беседити. Помену старе краљеве и цареве, наше бојеве с Турцима, па позва народ на устанак, да брани своја права, свој језик и веру, своје обичаје. За њим говори црномањаст шишкав човек, Јован Светић из Новога Сада, а после њега протосинђел Кањански. Не остави вам тај на миру ни деспота Ђурђа, ни Арсенија патријарха. Донесе сандучић, а он вади царске повеље, привилегије, и показује народу. Народ виче: „Шта су потписали ћесари, нека нам и буде!" Поче протосинђел Никанор: „Отеше нам

деспоте, узеше патријархе, узеше све.“ Не остави на миру ни цара Леополда, ни Марију Терезију, ни Јосифа II. „Све што дали, оно и узели“, вичe Никанор, а народ у један глас: „Хоћемо патријарха, хоћемо деспота, хоћемо војводу!“ Одједанпут се из свију грла заори: „Живео Јосиф патријарх! Виват!“ Најснажнији издигоше Рајачића на рукама и показаже народу, он благосиљаше, а народ, готово ван себе од радости, кликташе.

У тај мах хтеде Макрена да устане по кафу, али је мајстор Јован ухвати за руку. Седи, жено, не мичи се. Кафе има сваки дан... па онда, оче Ароне?

– Онда нас, као што рекох, благослови нови патријарх, па уђе у народ. Пролазећи горе доле запита нас: „Хоћете ли, браћо, данас да бирамо војводу?“ Сви као из једног грла: „Данас!“ Патријарх вичe: „Прекрстите се!“ Сви се прекрстимо. Пита: „Хоћете ли Србина или иностранца?“ „Србина!“ вичу сви без разлике. „Војника!“ „Хоћете ли фелдмаршала Живковића?“ пита патријарх. Само што се згледасмо, али нико ни једне. „Ђенерала барона Јовића?“ Нико ни једне. „Ђенерала Тодоровића?“ Само што раменима слегосмо. На то ће патријарх мало јачим, свечанијим гласом: „А полковника Стевана Шупљикца?“ Добро старац и не изговори, а ми затутњисмо: „Живео војвода Шупљикац! Живео! виват! живео! виват!“ разлеже се патријаршија, разлежу се Карловци. Нас дао Бог разоружали Јесари, па ни један ни чим не укресати, ал' ваш прота Матија само што мрдну обрвама, а браћа Шумадинци потргоше пиштоље и пушњавом поздравише новога војводу. У тај исти мах ударише сва звона на свима карловачким црквама, запевасмо: „Тебе Бога хвалим!“ Певасмо, мајстор-Јоване, певасмо и плакасмо у нашој великој радости...

Ту свештенику Арону потекоше сузе, а мајстор Јован хтео би нешто да каже Макрени, али га стегло у грлу, трнки мараму, и он плаче. Професор Сава оставио чибук и по свом обичају таре дланове, али сад много живље и одлучније. Гргур се занео и у својој пријемљивој души ствара целу ту величан-

ствену слику сувремене српске историје. А Милан? И Милан слуша пажљиво, али из оно мало промене на лицу тешко би вам било погодити, колико је говор свештеников улегао у његову душу.

— Прекидосмо, мајстор-Јоване, поче отац Арон, пошто се мало прибрао; прекидосмо с Мађарима, а чини ми се биће скоро и са Швабом квит. А шта ту циле-миле — лагарије. Ако ће лепо, и ми ћемо лепо, а ако почну као до сада, ми ћемо своју војводину привеслати Србији, па да буде што једном бити мора.

— Па да буде што једном бити мора! понови професор Сава смешећи се и гледајући то у Гргура, то у честитог мајстор Јована.

— Ту је, наставиће отац Арон; ту је, далеко није. Тешко је било чекати, али се ето дочекало. Још који дан...

— Још који дан! понавља задовољно професор Сава и таре длановe.

— Дабогме, још који дан. Док стигне само војвода из Италије, док се приберемо, запитаћемо се за јуначко здравље. Што било било, а у напредак богме сваком своје. Сад је наша судбина у нашим рукама, у руци божјој и Народнога Одбора. И ја сам вам у пододбору.

— Живео! омаче се Јовану, куцнуше се чашама и испише по једно заклопачко.

— За ово месец дана како смо у Карловцима, наставља отац Арон, каквих се чуда не наслушасмо о мађарским насиљима. Где стигну вешају и секу, а за собом остављају само згаришта. Сељака Симу Илића ухватила мађарска стража, била га и тукла нагацима, привезала за дрво, четири дана издржа јадник на зими под ведрим небом без јела и пића: тек петога дана смиловаше се и убише мученика. Тодора Ковачевића, старца од седамдесет година, ухватише, привезаше за дирек, девет дана обрташе око дирека све према сунцу, док човек, у највећим мукама, просто не свиште. Па помислите само, настави отац Арон, пошто је успео брзо прогутати уздисај, помислите само: и не-

вину дечицу. Две младе девојчице, две младе Српкињице отишле у башту да наберу цвећа, па певале неку патриотску песмицу. Зли језици потказаше, одведоше дечицу, чисто се грозим да изустим, и та два божја анђелка обесише!

Мајстор Јован тресну ногом о тле, а професор Сава удари скупљеним прстима о сто. Макрена плакаше, Гргур оборио главу и прошапта: „Грозно!“ а Милан, озбиљно и снуждено, метнуо три прста леве руке на усне и гледа у растуженога свештеника.

— Шта да вам кажем, наставиће поп Арон, вољан да даде што потпуније слику, или да се бијемо, или да се селимо. Шта ћеш у кући, где немаш своје сухоте. Ту неки дан сласмо депутацију Грабовскоме у Варадин; не да се бесна генералина ни осолити. Наши се позивају на царска права, на привилегије. „То су старе листине“, вели генерал, „било па и прошло.“ Наши доказују, говоре и моле. Не помаже доказ, не помажу молбе. „Зар ми нисмо српски народ, зар не смемо ни живети као српски народ?“ суну мало јачим гласом један депутат. „Ја и не знам да има српскога народа у царевини“, викну генерал, извуче од некуда неку лажљиву мапетину: „Ево, покажите ми овде, има ли ту гдегод Србија, или српски народ. Молим вас разгледајте, разгледајте добро; ја ту видим само мађарске и аустријске провинције. Не тражите, дакле, да браним непознат народ, некакве ваше Србе. Србија је с оне стране Саве, ко хоће да је Србин — онамо!“ Ето тако бесни Грабовски нашим депутатима. Све ћете то имати, ако то већ нисте читали у *Вјестнику*.

— А патријарх?

— Сад је с депутацијом у Загребу. Дочек сјајан, савез с Хрватима утврђен. Јелачић се заклео на верност и братство. Патријарх је читао, а Јелачић говорио заклетву. И то ћете подробно читати у *Вјестнику* ово који дан.

Мајстор Јован скочи:

— Морам у Карловце!

И ја! викну и Сава исто тако одушевљено.

Гргур гледа у професора, а овај упро очи у њега, као да га пита: „А ти?“ Милан промишља, а Макрена оде да спреми и донесе кафу.

Поп Арон још никад дотле није био у „Сербији“. Пред разлазак уговорише да га мало изведу. Да иду, али што раније могу, на Авалу. Тамо ће и ручати, провести цео дан. И доиста, сутрадан, још на један сахат пред зору, седели су у колима и возили се путем поред Споменика. Много раније испредњачише Гргур и Милан. Милан имађаше пушку о раменима; навика му избацити метак на птицу или кад се испне на какав вис. Још добро ни свануло, кад стигоше гостионици на Торлаку. Одатле празна кола потера кочијаш к Белом Потоку, а они, пречицом, мало кроз шуму, мало кроз поток, дођоше до под само село а одатле уз брдску стрмен, која је окрчена и испресецана оградама. А кад престаше ограде, уђоше у честаре. Пешачки пут, понајвише песковит, вијуга кроз ониску гору, с једног поступног, једва приметнога висоравна на други. Указа се нешто мало чистине, покривене ниском травицом, овде онде, осамљено, неколико упавићених џбуниħа, или кржљав и грбав глог, или ситнолисна дивља крушка, или просто трн. На пупчастој главици те чистине указаше се развалине, остатци високих зидова и кула некадашњег Порчинога града.

Сунце обасјало целу околину, наши путници стигли под зидине, ходећи унаоколо разматрају дивну околину. Нанизала се села око подножја као бисер око поноснога грла невестинога. Пуше се димњаци међу луговима, чују се стада, далеко се види пут, који поред брда води дубоко у Шумадију, па Космај, па Венчац, па Рудник, Маљен, Повлен, Медведник; види се и Цер, и тај тамо Срем, и у Срему Фрушка, а десно, у далеком северном хоризонту, губи се житородна српска равница, пространи Банат.

Свештеник Арон не може да одвоји ока од српских крајева, који се виде с једне стране до Мораве, с друге до Колубаре. Сневао је, али никад у

своме животу није видео толико планина овејано српских. Како су земље мале на мапи, како су дивне и горостасне, кад их погледате са оваквих отворених висова као што је Авала. Учини му се срце веће, крв никад тако топла као у овај мах, сад је, као никад до сад, пожелео, погодите шта? Ни кнеза, ни војводу, ни патријарха, већ само једног скромног, а онако енергичног Немању!

Разгледаше зидове, прозоре и сводове; пели се гдегод се могло доспети. Отац Арон набра невена између камења, а горе на зиду, са једне тисовине, која се једва дала домашити, очепи малу гранчицу, и све то спреми да спомена ради собом понесе.

Међутим стигоше Гргур и Милан. Одморише се мало, па заћоше око града. Гргур пажљиво разматра зидине, диже сваки камичак необичнијега изгледа, ломи свако веће парче малтера, сваки цреп, сваку мошчицу, сваки необичнији остатак прошлости. Тражи, чепрка, преноси се духом у старину, а Милан док крочио мало низа страну, већ нашао некаква сељака из Рушња, који тражи стоку, па одуљио с њиме разговоре. Оде и сељак, и Милан се опет удружи с Гргуром, и обојица одмакоше пушкомет хода до гроба Порчинога. Порчин споменик, дугачак округао стуб од бела камена, пао на земљу. Поседаше на њега.

— Шта мислиш, шта сам говорио са овим сељаком? упитаће Милан својега другара.

— Говорио си о твом идолу, о Вучићу.

— Не, питао сам га: хоће ли деспота или војводу? Ја га питам, а он блене, смеје се као луд.

— Право има да ти се смеје.

— Не смеје се он мени, него теби и онима онамо код града. Мари он за сву ту вашу петљањију. Волео би он море оног изгубљеног вола, него најбрадатијег патријарха, ако хоћеш и оног васељенског из Цариграда.

— Зато њега нећемо ни питати.

— Да кога ћемо питати? Ваљда оне доле великаше што се кољу о власт.

— Ни сељаке ни великаше. Има још доста Срба и осим њих.

— Ваљда као што су мој отац и професор Сава?

— Јест, као они, Милане, као они.

— И ти ћеш ваљда с њима у Карловце?

— Куд било, Милане; грехота је, овако млади, па скрштених руку.

— Гргуре, да ти једну кажем... Али памти добро што ћу ти казати. (Ту се Милан још ближе примаче Гргуру). Не питај ме откуд знам... Кажем ти да знам. Пунктум. Идите, гините, нећете дуго присмакати онамошњу слободу. Море, море — Аустрија је Аустрија, и старија и лукавија од свију, што вас је год, жутокљуњићи моји. Каже мени, али шта нас се тиче ко је казао, кажем теби ја, ја Милан, мајстор-Јованов син, свршени лицејац и данас сутра чиновник. Прокопао је Милан све.

Гргур му се насмеја.

— Смејеш се, је ли? Е па смеј се, кад ти је за смејање. Разуми ме добро, нема ту летине, нема беритета. Туђ је то усев, па ће вам јабанци и жетву разјагмити. Хоћете на лепак — идите! Ја знам, што ја знам, има рука работу... Да нас когод не чује. (Ту Милан смотрено погледа на једну и на другу страну.) Док ти (говори све тише и тише), док ти бленеш у Штура, у *Славјанку*, дотле ти и ја и мутим по својим ревирима, имам и ја, као што ти велиш, своје парохије. Ти и не знаш да сам и ја постао... али, дај ми реч, тако ми Бога, ја се собом не шалим.

Гргур му пружи руку, он је мушки продрма.

— И ја сам Славјанин, чујеш ли, Славјанин!

Гргур га погледа зачуђено.

— Чудиш се, је ли? Чудиш се? На ухо ти кажем, ја сам Славјанин, велики Славјанин, већи него ти, него професор Сава, него сви у твојој *Славјанци*, али, чуј ме добро, што ћу да ти кажем... За Русију, ону велику и силну Русију нећу ни да знам. Русија, Аустрија, Турска, три једнака пута за слободне народе... И Русија је роб, и њу треба ослободити... Руски је народ безгласан, погажен — мужик!

Русија није Славјанин, јест, јест — ко опљачка свога рођеног брата, ко комада Пољску, и опет ти кажем: није Славјанин! Не мораш знати где, на Сави, на Врачару, на Теразијама — где било било. Тамо је тајни скуп, тамо славјански комитет...

— Славјански комитет? пита Гргур пун изненађења и чуђења.

— А чему се толико чудити? Ту су Пољаци емигранти, ту су све мудре, одабране главе. Нашто чудити се, ништа ту нема с неба, ништа „прејестествено". Комитет, тајни комитет. Растерајте Славене у Прагу, добро, растерајте... нека их Аврам растера и из Београда — чудна ми чуда, као да је Београд једини на свету, као да нема града и осим Београда... Све смо закључили... деоба правична; штета што мапе немам да ти повучем најтачније границе... Знаш ли ти, Гргуре, шта је то конфедерација?

— Слушао сам.

— Е такав смо савез народа утврдили ми. Јест, и ја сам био на једном поверљивом састанку. Доста кад ми је поверена резолуција. Чуј ме! Журимо се, док нас нису позвали... Дакле државе ће бити четири: Пољска — све земље старог пољског краљевства; Чешка — све земље Сватоплукове круне; Угарска са својим земљама и Словенска од словенских земаља што су данас под Турском... Но, како ти се свиди моја политика, брајане мој? Реци, како ти се свиди?..

— Не свиди ми се никако, рећи ће Гргур, после дугог и дугог размишљања.

— Не свиди ти се никако?.. и не може ти се свидети, поче Милан мало подсмешљиво... Кад је пуна глава болесних мисли, илузија. Аустрија, Русија — слобода, утопије!

— А зар ти твоји савези нису сањарије?

— Јок, чист и јасан план, само на посао. Мудро смишљено, полак готово. Пре свега мора бити...

Али ту Милан мало заћута.

— Шта мора бити? запитаће Гргур.

— Мора бити револуција.

— Револуција — где?

— У Београду.

— Сад?

— Сад... Морамо натерати Вучића да се мири с Обреновићима, да доведе Милоша. Милоша је родила револуција. Милош ће је наново створити. Милош и Вучић морају се мирити.... чујеш ли, морају се мирити, или ћемо сви у бечку врећу, сви!

По дужем ћутању проговори Гргур:

— Милане!

— Шта си смислио?

— Ја не знам; ја не умем да знам; ја, брате, нећу и не могу ништа да разумем. Све је добро, све је лепо, али, ето сам још неук, недовијаран. Шта му знам... Преда мном трепти једна звезда, а та ме води на ону страну. Идем, идем, ма знао тамо и кости оставити. Ми да се боримо, а политика? — нек ју воде старије и зрелије главе. Испите сам положио, Лицеј цео довршио. Живот је борба, шта му знам, прости ми, немој ме заборавити, ја, Милане сутра полазим, сутра!

Можда би Милан имао шта и приговарати, можда би га, с гледишта своје политике, и одвраћао, да се у исто доба не појави близу њих и остало друштво, које дође да види Порчин гроб. После неколико тренутака сви заједно одоше под једно велико дрво баш уз сами град, и онде у хладовини поседаше око печенога јагњета. А не треба ни питати: да ли је мајстор Јован спремио довољно заклопачкога благослова. Беше у велико мрак, кад су се с торлачкога виса спуштали к Београду, у ком су већ одавна горели упаљени фењери.

X.

После неколико дана није било у Београду ни столара Јована, ни професора Саве, ни његова брата свештеника Арона, па ни Гргура. Сви су отишли на ону страну, у Карловце. Гргур још на лађи замишљаше себи лепоту и величину столице патријаршиске, и ма да су Карловци место и мало, и не толико

много убаво, опет му се учинило и велико и сјајно, кад је први пут с Дунава опазио велику цркву, па беле низове кућа, а над њима, к планини, непрегледне винограде, па и ону велику, округлу капелу на једноме врху, у којој је, у прошлом веку, закључен с Турцима познати Карловачки Мир. Народ прекрилио улице; ту оружани борци, па депутати из разних крајева у разноликој народној ношњи, па свештеници, па Срби из Србије, „Сервијанци", у својој народној ношњи с црвеним фесовима, окићеним пиштољима, а још китњастијим јатаганима, сабљама и шишанама. Пролази Гргур горе доле, чуди се сремачким великим шеширима и подугачким гуњевима, па оним опанцима што им се кожа из далека црвени као кухани раци. Још му необичнији попови у шеширима. С горње улице слази читав караван кола, долази народ обучен и наоружан, у првим колима велика тробојна застава, на њој српски грб: једни певају:

Који не зна, кад треба
За свој род умрети,
Није Србин већ је изрод,
Тог ће земља клети.

Други припевају:

На ноге, Срби браћо, слобода зове!

Гргур гледа и слуша, груди му се шире радостима, које до сад није уживао, отвори уста да и он с осталима привикне браћи „Живео!" али му се у исти мах оте поглед на магистрат, виде на њему великог црвеног двоглавог орла, па, као заливен, не пусти ни гласка. Одврати своје очи од тог немилог лика и оде даље ка великој мраморној чесми на тргу према великој гвозденој огради од Саборне Цркве.

Сутрадан је Гргур отишао проти Матији. Матија га пошље Стратимировићу, а после месец дана већ беше у редовима оних бораца из Србије, над којима је командовао Стеван Книћанин, бивши саветник и у то доба главним одбором именовани пуковник. Беше почео август, кад се Срби и Мађари

прикупише у јужном Банату. У пределима око Беле Цркве заметнуше се крвави бојеви. У овим биткама збише се чуда од јунашва, али се најхрабрије борише браћа из Србије. 21 августа велика битка код села Перлеза; ту пролише своју драгоцену крв најбољи јунаци, и од тога пораза опоравише се тек 28 августа, битком, у којој се прославише многи, а највише Панта Чарапић, потомак славних наших Чарапића из Белог Потока. У овој другој борби доби Гргур лаку рану у ногу. Однеше га у болницу код великога логора, у селу Томашевцу.

Лежи Гргур у болници, која беше смештена у варошкој кући, пружио увезану десну ногу по дрвеној постељи, на којој је разастрта овогодишња слама, леву спустио доле низ креветац, а главу нагао на јастучић од дебела платна, који је такође испуњен сламом. Пред собом имађаше новине *Вјестник* и дигнувши их рукама изнад главе, читаше најновије догађаје. Само би онда спустио лист и намрштио се, кад би се на увезаној нози појавили много јачи болови. Напољу је од јутрос сијало и жарило јарко летње сунце, а од подне почеше се са свију страна прикупљати све крупнији и мутнији облаци. Четврти је час по подне, дан у најлепшем јеку, али често преко села пређу тако тамни облаци, да на оне мале прозоре од болнице уђе толико таме у собу, да се на новинама слова једва распознаваху. Како ово засењавање поче учеставати, Гргур спусти *Вјестник* на столицу до себе, њуташе и гледаше кроз прозор напоље. Међутим се чујаше из даљине грмљавина, мање учесташе, по гдекоја крупна кап бијаше у прозор; грмљавина поче бивати све јача и јача, појак ветар њихаше дудово грање пред кућом, одједанпут силовито сену, негде у близини рикну гром, и док се ужасан крик растолегаше по таванима нагомиланих облака, спушташе се најлепша летња киша, која, поступно, прелажаше у све јачи и јачи пљусак. Крупне капље шуштаху по лишћу на дудовим гранама, бијаху у окна прозорска, и као

једро кукурузно зрневље удараху по дашчаном крову.

Киша падаше, а Гргур, слушајући и гледећи кроз прозор, пренео се мислима преко Дунава, уз Авалу и Космај, широм по Шумадији Уставио се код свог сеоцета на брду, походио брижне родитеље, па се спустио, кроз бранк, ливадом уз реку, па из реке оном стазицом, што правце води у школу. Мишљаше о свом старом учитељу Макси, о учитељци, и о негдашњој својој другарици, о Даници. Успомена на њу не учини му се никад тако драга, њезин лик му затрепта као лик анђела. У тај мах, кроз малаксало шуштање кише, зачу се велико звоно са томашевачке цркве, које оглашаваше вечерњу. Он се прекрсти, мољаше се с пуном преданости своје чисте душе, па у свом несебичном срцу зажеле својој другарици најлепшу срећу. Звоно се још дуго, час јаче час слабије чујаше, а он, свршив молитву, и даље замишљаше себи срећу, којом би, да је свемоћан, обасуо негдашњу своју коншколарку. О себи није мислио; у њему је било пуно идеала, вишег тежења за срећу потлаченог Српства и Словенства, за срећу својих пријатеља, својих ближњих. Мислиће он и о себи самоме, али тамо доцније, док се опште добро доведе под сигуран кров, док, док...

Но Гргур још у себи и не обележи докле, а врата од његове собе отворише се и, на његово велико изненађење, уђе унутра главом његов другар Илија.

— Јеси л' ми се надао, Гргуре? викну Илија, пошто се руковаше.

— Никад, Илија.

Гргур га понуди да седне до њега.

— Знам, и да ми не кажеш, да ти се већ врти по глави: а какав ветар овог донесе? Ветар, дабогме ветар. Живот, Грго, и није ништа него вихорови, а ми слама коју они разносе.

— Јеси л' одавна из Београда?

— Данас пети дан. Куда ме није било, куд се

нисам повијао ово од уторника. Пути несигурни, мораш околишом. Умало ме не ухватише мађарске страже; да не би кукуруза, твој би Илија данас танцовао између неба и земље. Ужасно, гдегод кога стигоше, повешаше. Шта је с твојом ногом?

— Још који дан...

— Још који дан? Добро је, кад није горе. Па од сад буди паметан. Не бој се, биће Србаља и без наше крви. Рат је рат, нужно зло. Лепо је бити јунак, али није свашта за свакога, нису сви за све рођени. Ти, ти си... ја, знаш ме, увек истину говорим... ти си увек био онако, онако мимо нас... био си...

— Шта сам био? запитаће га Гргур полусмешљиво, кад је опазио да Илија запиње.

— Био си, не срди се, био си сањало. Хтео си нешто веће, нешто лепше, него и ја и твоји другови. И ја сам се, вера и Бог, дуго колебао: да ли на твоју или Миланову страну. Знаш ме, ја сам као имела, морам се прикачити о ма чије стабло. Добар си, племенит си, али, не замери, Миланови пути чине ми се поузданији. А ја сам се доста мучио, доста пребијао од једнога до другога, док сам ово мало знања напабирчио. И сад ме се не тиче нико, ни Књаз, ни патријарх: док ви расправљате велике политике, ја ћу своје знање на пазар, продаваћу га што скупље и што с већом даром. А нисам баш ни празан, не мислим овде, него овде (и ту звекну по ћемеру). Мучио се, служио, ишао подеран и гладан, али сам зато сачувао цело „благодјејаније“ од ове две три године. Није Бог зна шта; за мудар почетак и не треба више.

Гргур хтеде, покушаваше више пута да говору даде други правац, али се Илија не даде омести: он настављаше даље:

— Не бих ни овамо прелазио, да не беше доброга рачуна. Донео сам писма Книћанину! Сутра носим друга натраг. Био сам и код Блазнавца и с њим сам се познао. Познанство, пријатељство, све је то нека сорта ортаклука. А ко је сиромах, к'о

по Богу ја, а жели да се истресе из рита, том никад нису на одмет ортаци.

Ту Гргур зевну.

— Зеваш, досадно ти је? Ако, ако... ја хоћу да имам, да лепо поживим... Шта ме се тиче... Да, без шале, знаш ли да сам чиновник?

Гргур га још равнодушније погледа.

— Писар! Са столицом у Крушевцу. Где је царе Лазо сабљом, Илија ће пером. Само да сам мало бољи на концепту. Шта ћеш, кад се није стигло све. Надокнадићемо све. Док свикнем само послове, а после збогом Крушевцу, збогом начелство! Одох ти, Грго, у срез. Мало подаље од вароши, од друмова, у паланци прогамизо ћифта, ни мађи, ни дисати. Благословено село, од сељака нигде боље вајте под овом божјом звездом; жилав, а опет га можеш и 'вако и 'нако. Само са њим лепо, низ длаку, ласкај му простоти, ако хоће и глупости, па готов посао, слуге, робови! Јеси ли ме разумео, мој добри Гргуре?

Гргур га гледаше, путаше, и гризаше своју румену доњу усницу.

— Ћутиш? Болови? Знам ја, кад је човек рањен, жигови, тиштања, штрецања... Да изведем на чисто; сума мога програма: живети што лепше и лакше. Доста сам се мучио. Да паднем на нос, ни Вељко, ни Доситије; ћата, секретар, начелник — уја! — „пензионер" с црном писком капом, дугачким капутом, ципелама без обсеца и незграпним кожним рукавицама у зимње доба. Шта ћемо, тако је коло живота. Судбина је судбина, а човек је најсрећнији, док јој је покоран. Послушност је поредак, а поредак је мати свему, па и угодном животу, власти, богатству, свему... Положај, новац... Да, без шале, јеси ли се обратио попечитељству?

Гргур га погледа мало разрогаченијим погледом.

— Што ме гледаш тако? настави Илија, не мењајући тона ни ритма... Питам те: јеси ли послао „прошење" ради службе? Ако не ти њих, богме они тебе неће молити. Време је време, ветри,

брза, пролазн. Сваки дан је по један чанак, у који, ма једанпут, ваља заитити својом кашиком. Прошеније, службу, положај, па сида сањај колико ти срце иште, мој добри Гргуре... А како стојиш с парама? Без њих је свуда зло, у туђини још понајгоре. Која мецедија неће шкодити... Боже здравља... ја ти верујем... вратићеш ми. Без писмена ни рођеном оцу; теби, мој добри Грго, верујем, верујем више но самоме себи.

Ту Илија руком к ћемеру, али је Гргур устави.

— Хвала, хвала, Илија. чувај, не труди се; нисам оскудан, свега је дао Бог.

— Добро, добро, настави Илија с приметним задовољством што не мора крићи сложене фишеке... Рекох ти, да сутра полазим. Не можеш писати, незгодно ти је. Добро, казуј, побележићу, па не бери бригу.

Ту извади и отвори кожну бележницу.

— Отиди или пиши мојима у село, да сам... не, не... да сам потпунце здрав и весео.

Илија забележи.

— Ако одеш до села, спусти се и до школе моме старом учитељу.

— Макси? Добро, забележио сам.

— Пољуби га у руку.

— Баш кад хоћеш.

— И учитељку.

— Не браним, забележио сам.

— Па ми лепо поздрави и моју другарицу.

— Другарицу? упита Илија радознало, држећи крај од плајваза међу уснама.

— Бележи!

— Ево, бележим!

— Даници можеш рећи и да сам рањен.

— Дакле, име јој је Даница... А је ли млада?

— Мога доба.

— Нашег доба, прекрасно! Питам те, не морам бележити: а је ли лепа?

— Знам да је честита и добра...

— Што је добро и честито, оно је и лепо. Не спада на ствар, али није згорег свашта прибележити.

Ту се Илија и нехотице мало замисли. Поћута, па онда тишим гласом:

— Гргуре!

— Но?

— Чини ми се да сам увек био паметан.

— Па?

— Али сам ипак учинио једну велику, велику лудорију.

— Само нека је на једној.

— Једна али голема. Био сам ти, брајане мој, у неку руку будала. Помисли само: био сам ти се заљубио.

— Ти?

— Ја, Илија Милетић, па сам крио, крио као гуја ноге. Али сам се и находао ноћу, па све испод њезина прозора. Па што сам се науздисао, доста ми је за цео век; једном сам тако уздахнуо, да у мало не угасих свећу пред собом. А знаш ли, ко беше богиња? Миланова сестра.

— Ружица?

— Ружица главом. Увукла ми се под кожу, у крв, у главу, кудгод крочим нигде да умакнем од њезине сенке. Узмем књигу, отворим, читам у себи, читам на глас, узалуд, чини ми се: њене модроплаве очи вире иза ситних слова, па ме маме, па ме зачинкавају. Једне недеље по подне просто ми се смрче. Потрчим на Зерек старој Гркињи. Карте амо, проклета бабускеро! Гледамо и ја и она. Броји, чита, говори, све прилике горе од горих. Бацих јермилук, па готово око јацује пожурих се мајстор-Јовановој кући. Још не беше стигао из Карловаца. Правце њојзи у собу. Сама. Јуначно станем пред њу и почнем тачно љубавну изјаву, коју сам већ одавна био спремио и на изуст научио.

— Па?

— Па, онако млада, па лепа, па паметна, али шта ћеш, кад јој је у глави чађаво. Ја говорим, говорим, а она се смеје, смеје грохотом. Ја поновим своје мучно слово, црвеним, зној им се, она, ћурка, смеје ли се смеје. И ја ти загудим у друге жице:

она се смеје, и ја се смејем; почне се прћити, почнем се богме и ја дурити; поцрвене, па тресну ногом о патос, и ја ногом о патос, па нагни на врата, у помрчину. Та није да сам бегао, као да ме сто врагова гонило. Чујеш ли, Гргуре, та оно је права роспија. Ајаој, тешко ли си њеном суђенику, ала ће га гуја ујести. Онако честити родитељи, па тако... али све било па прошло. Као што видиш, прва љубав није ми најсретнија. Зато се, чујеш ли ме, нећу више ни заљубљивати. А знам и лека од љубави: ожениће се.

Ту Гргур нехотице мрдну болесном ногом; од бола му се лице намршти. По маломе ћутању жмирну Илија мало десним оком.

— Па као што ми рече, Даница је ваљана девојка?

— Права Српкиња, примети Гргур.

— Вредна?

— Кртица.

— Здрава?

— Као природа.

— Лепа?

— Цвет.

— Добра?

— Босиљак.

— А ти се не мислиш женити?

— Не.

— Ал'...

Хтеде Илија још једно питање, али га не умеде, ни изговорити. Нешто је хтео, али и сам не знађаше шта.

— Па, Гргуре, поче Илија устајући.

— Шта је Илија?

— Па да полазим.

— Хвала ти.

— Све ћу поздравити.

— Ја те лепо молим.

— Кажем ти: све. Ма како било, свратићу у твоје село. Баш да видим и тог твога учитеља Максу. Ја ћу ти већ писати. Надај се. Ко зна, можда ћеш ти данас сутра бити и у Београду. Ствари иду и тако

и тако Аустрија, стара лисица... Велим ти, чувај се! Ништа ти не рекох за Милана. Растурен комитет... и он је већ у служби. За њега се не брини... Да га поздравим? Збогом! Да ти отворим прозор? Запара; а како је на њиву лепа хладовина. Красно вече; изведрило се; лаку ноћ, Гргуре, лаку ноћ!

И Илија, затворивши несретно врата, која су, ненамазана, врло досадно цврчала, изгуби се у вечерњем сутону.

XI.

Седи учитељ Макса, али пред њим ни *Александра цара Македонског*, ни *Жртве Аврамове*, ни *Алексија божијег човјека*, сам самцит, задубљен у мисли, седи у својој соби и броји бројанице. Још иста она икона над креветом његовим, иста она цица-мица преде испод големе пећи. Али се велика промена догодила на лику старога наставника; пре се бријаше редовно четвртком и суботом, а глете га сад, пустио је седу браду, па вам га чисто тешко познати. Према њему његова ћерка Даница, у најлепшим, најцветнијим годинама. Густу косу свила у витицу око феса са црном свиленом кићанком. Какве крупне црне очи испод високога чела, па уста ваздa отворена, а уснице танке и отворено румене, висок поносит врат, а стас јој витак и достојанствен. У руци јој шав, оборила лепу мудру главу, и шије. Онај исти стари, сада још старији сат тиктаче на свом прећашњем месту, равнодушно дочекује и испраћа неумољиве часове живота. А кад бисте ушли у учионицу, једва бисте распознали слова на мапама, толико су потамнеле и местимице истрвене, а скамије готово поцрнеле, пуне урезаних имена од неколиких ђачких нараштаја. Патоси се извитоперили, прозори на зарђаним шарчицама олабавили; она велика пећ испрепуцана сва на жутом земљом а местимице и пекмезом поизлепљивана, а Свети се Сава једва види из свог црног оквира, толико га покрио неочистљив прах, она

неразговетна павлака, коју за собом оставља време као своје неизгладљиве стопе.

У целој кући нема тишина. Ђаци распуштени кућама због бербе. Друга половина септембра, време чисто, топло, суво, грожђе у велико сазрело, а кукурузи већ су ужутели. Око вечерња звона, отвори се школске вратнице и у двориште уђоше два млада господина. Гледају школску зграду, којој су зидови тако чисто бели, али дрвени кров од сезанога клиса на много места попустио, па овде онде озеленео маховином. У отвореном ходнику, близу кухињских врата, дрема фамулус Степан, у дремежу лулу испустио, па сад, тргнувши се од цврчања вратница, предигао се нешто мало, и док радознало упире погледе у изненадне отмене госте, дотле левом руком пипа по земљи и тражи своју разбрибригу, да је опет намакне на чибучић у другој руци.

Млади странци, на велико чудо Степаново, не упутише се школи, већ савише право под велике брестове код кошева, да у дебелом хладу мало одахну и шареним марамама покупе зној са чела и лица. „Кад нећете овамо, друга работа“, прогунђа спаваћиви Степан и наново се налакти на клупу, на којој је дотле лежао. Да је којом срећом још које дуванско влакно у окорелој дуванкаси, он би већ до сад у велико припалио. Странци стоје у хладу, он спокојно лешка и гледа у зољеве, који зује око стрехе и главама туцкају о дрвене ступчиће; Даница, не дижући главе, шије, а учитељ Макса, дрхећи бројанице, набрао чело, скупио смежуране усне, па мислима зашао у ближу и даљу прошлост.

Сећа се старац свега, и ни једна од давнашњих успомена да га развесели. Још и данас, као некада, ради брижљиво; кад је за школским столом, не чини му се да је баш толико зашао у године; још и данас, као свакада, тачно се држи „претписанија“. Али ни из далека оне прећашње строгости, штапом и сад прети, прети и колико не треба, али не бије. Тачан је у цркви, али би се при појању чешће на-

кашљао, а по каткад се сети овог и онога, па му се једва чује глас, или му се стегне грло, или му се толико овлаже очи, да не види ни она најкрупнија минејска слова, „начелна“. Долазе му и сад *Српске Новине*, али, док Даница не стигне да му их прочита, ни таћи их неће. Не толико слабог вида ради, наочари су му добре, поуздане, али га, ни сам не зна зашто, мало занимају и најнеобичније новости. Често изађе пред школу, спреман да се прође по селу, узме штап, кћи му капут ишчетка, постоји још који часак или оде и до вратница, па се одједанпут нешто присети, врати се. „Дај ми, кћери, папуче,“ рекао би умореним гласом, па се тога дана не би ни макао испод школског крова. Поп Крста му долази, али не често као некада, отежао је, а и ослабио, што су га изневерили зуби, али што су га издале ноге, једва пренесе водицу по нуриј. У млађе доба, друштва ради, пратио би га и учитељ Макса, али је то сад сасвим престало. И кад дођу један другом на поседак, говоре много мање него пре, мало политичаре, још мање се диспутају. Некад би се мало и покартали „пунишака“, тек да виде ко ће добити, али од дужег времена ни то не „упражњавају“. А о Вертепу ни спомена.

А шта ли је старог учитеља тако оцепило од света? Та здрава старост чини дане дражима, слађима; врење и борење нестане, тихо, мирно теку једнолични дани, слатко као у детињству, зато се многи старци, који раније који доцније, „подете“. Али строгог наставника није старост сломила, поразио га удар, истина очекивани, али и сувише силан да се преболи: у фебруару га за навек оставила учитељка, сруши се стуб његовог мирног и вредног живота. Покојница је лебдила над њим као над дететом, годила му свима навикама, дворила га мање као брачни друг, више као мати дете. Јутром Макса рани, готово први у селу, али још ни довршио јутрењу молитву, а већ се кава пуши на столу. Недељом се жури на јутрење, још прво звоно

ни одзвонило, а обучена учитељка већ држи леген да му полије, па да му дода чисту преобуку. Кад се око подне врати са часа школског, тек што попије ракију и на сахату куцне подне, врата би се отворила а учитељка јело уносила. Сав тај ред, ту материну тачност, врши и Даница, њезино добро дете, али тек тек, није дете што и брачни друг, снебивамо се, снебивамо се и од свога најрођенијега.

Ту Макса уздахну дубоко, и таман да спусти зрнце на бројаницама, а на вратима се зачу куцање. Даница се исправи, својим крупним очима погледа према вратима, која се отворише и унутра уђоше оба млада господина, што се дотле одмараху у хладу под брестовином. Обадвојица лепо обучени, европски, само су имали вишњеве фесове с црним кићанкама од свилена ибришима. Један сухоњав, мање бео него блед, чела висока, ока зелена, косе до главе ошишане, а висок, за једну главу виши од свога друга, који је више дежмекаст, округлијих образа, учешљане, готово зализане косе, румених, али дебелих усана, кроз које провирују рехави предњаци.

— Добар дан, господине учитељу! викну онај дежмекасти, пошто обадвојица поскидаше фесове.

Макса их отпоздрави, а непрестано их посматра својим упалим очима.

— Ви ћете се мало зачудити нашем доласку. Опростите, путници. А имамо на вас поруку. Гргур...

Још онај дежмекасти добро и не изусти име својега другара, а Даници клонуше руке и спусти шав на сто. Лице јој се преобрази, лепо, па сину још лепшом белоћом и бледилом.

— Ми смо Гргурови другови, полазимо на своја „опредјеленија“, поче опет онај дежмекасти.

— Молим за ваша чесна имена, упитаће Макса, пошто обадва млада господина, понуђена, седоше.

— Моје је име Илија, почеће опет дежмекасти господичић, а ово је мој и Гргуров друг, мајстор-

Јованов син Милан. Путујемо, ја, писар судски, у Крушевац, а овај млади професор у Крагујевац.

Ту Илија погледа значајније Даницу па онда опет у учитеља Максу.

— Госпођица?

— Моја кћи, одговори Макса.

— Даница, ако се не варам. Доносим вам поздраве. Дозволите ми да извадим моју бележницу. Гргур је још у Војводини ратује. И ја сам по народном послу одлазио тамо. Народ је народ; ваља му богме послужити. Ево, видите, прибележио сам баш његове речи: „Поздрав моме старом добром учитељу Макси, па поздрав матери и оцу".

Ту говорљиви Илија застаде, па очима око себе, час у учитеља, час у Даницу.

— Ево сам прибележио од слова до слова: па „пољуби у руку и моју добру учитељку"... молићу где је госпођа? Сигурно се налази у кући?

— Јесте, у кући је, промуца Макса, једва изговарајући, у кући, али у вечитој.

Сви се ућуташе. Илија спусти отворену бележницу преда се, а Милан, ма да се лицем трудно да искаже саучешће, опет не скидаше ока с лепе учитељеве ћерке.

— А шта знамо, драги господине учитељу, сви ћемо тамо, да Бог поживи остатак! поче Илија, прибирајући, па, да би изазвао друго расположење, запитаће:

— Село Гргурово није одавде далеко?

— Сат, одговори, готово и нехотице, Даница.

— Сат? Па то је ту... Шта велиш, брате Милане, да походимо његовога оца? Пут је сигурно леп?

— Све потоком и кроз ливаде, приметиће Даница.

— Врло лепо, таман на конак. Пристајеш ли, Милане?

Милан ништа не одговори. Даници не би по вољи, желела је да походе оно двоје старих горе у селу. Давно се Гргур није никоме јављао.

– Идите, идите, драги господине. Жао ће им бити кад чују да сте пролазили; а и Гргур ће вам бити захвалан. Ви не знате, шта је самоћа. Ви сте сити света, а нама су гости догађај... Али, лепо ћу вас молити, где се Гргур налази?

— У Томашевцу.

— Чудо не написа два три ретка својим родитељима.

— Није могао, госпођице.

— Није могао?

— Јер лежи.

— Лежи?

— Рањен.

Даница заћута. Милан је опазио бледило на њезином лепом лику, и док је Илија смишљао како да пребаци говор на другу обалу, она се, љубазно али усиљено, насмехну, узе служавник и оде у кућу да спреми послужење. Остави служавник на кухињском огњишту, брзо отрча у своју баштицу, па кроз малене лехице тамо к огради, саже се и узабра један лист од здравца, пољуби га, погледа преко ограде, а вреле је сузе облише. Има ли веће среће од овако чистих и невиних суза, које се за нас пролију? Само је онај био срећан на земљи, који је овака блага пожњео. Све је друго намештена пажња, дворба, ласкавија или оштрија, речју: лукаво притворство, маштаније! Да ли је и Гргур, мислећи покашто о њој, осетио и сам сладости од оваких суза?

Кад се Даница повратила и послужила кафом, Милану је необично рука дрхтала, кад се машио за шољицу. Он, вазда смишљен, присебан, опрезан, гледај како је завезао. Сплео се па ни једне паметне, па чисто се боји да се мрдне на столици. Већ му ноге мало поутрнуле, пребацио би једну преко друге, али, ма да је час по намеравао, опет се не усуди мрднути их. Овда онда, тек да рекне што, умеша се у разговор, али тако збуњено, расејано, да је најзад напустио и те покушаје, ућутао се, кад крадом а кад отворено погледао у лепу домаћицу.

А Илија? Ма да му се Даница допала преко сваког очекивања, ма да ју је и он чешће, дуже и пр скије посматрао, опет се ни најмање не даде омести у свом обичном хумору. Његов практичан разум, у извесним, врло одмереним границама, ради непрестано, као навијен сат, никад јаче, никад слабије, никад у висину, никад у дубину. Говорио је о летини, о времену, о покрету, о политици, али је говорио по готову сам. Макса му се чињаше и сувише озбиљан, Даница снуждена, а Милан у овој прилици колико и не треба — политичар. Ни слутио није оно, што се у његовом другу зачело и нагло почело расти и бујати. Сад му паде на памет мисао: да покрене говор о школи. Сиротан, а радан, давао је кондиције деци имућнијих Сављана. Од то доба управо и воде своје порекло они жути котурићи у његовом ћемеру. Тадашње „устројеније јавног училиштног наставленија“ знао је готово на памет.

— Па како са школом? поче Илија да гази у густи честар тадашње примењене педагогије.

Макса поћута, слегну мало раменима, па пристојности ради рече: „И тако, и тако.“

— И тако, и тако... Знам, знам, драги господине, учити децу мучна работа. Па још на данашње време. Ко није децу учио, не зна шта је посао. Ту треба стрпљења, ђаволског стрпљења.

— Треба, изусти Макса док Илија само одахну.

— Ја ником никакву службу не бих дао, ником, ни мом рођеном оцу, док не полнесе уверење да је ма годину дана децу учио. Зар није и школа држава, а дечица народ, и те какав народ?! А учитељ, у једној једитој глави, цело правитељство. Ја ћу се заклети, ево сад у цркви: теже је дајанисати у школи него дрмати вилајетом.

Учитељу се Макси допаде ово избачено поређење. „Искусан човек“, помисли у себи, остави бројанице на сто до себе, па погледа пажљивије у Илију.

— Свашта кође свога пријатеља, знаднца, али учитељ треба да се — роди. Видите ја, ја се нисам држао точно наставленија. Кад не иде овако, а ја

онако, а негде наиђеш на тврде главурде, па хтео, не хтео, мораш и овако и онако.

— Тако је! потврди Макса са задовољством и све већим интересовањем.

— Па онда, настави Илија, дигнувши прст у вис, учитељ мора бити строг! Без строгости нема напретка. Лесковац је лесковац, ужасан, али у рукама наставника ствар благословена, три пута благословена.

Ту се Даница мало намршти, „свевидеће" око Илијино брзо га увери, да је промашио.

— Прут је нужно зло... Зар не мислите и ви тако, госпођице? окрете се Даници, намеран да поублажи оштрину својега мишљења.

— Не мислим, одговори Даница одлучно.

Илију у мало не збуни овака отворена опозиција.

— Не мислите? поче он, брзо, брзо смишљајући како да нађе својим речима смисао, који је ближе и њезиним назорима. Видите... видите... јест... све, као што рекох, све зависи од тога како се узме... И најоштрији нож није опасан, док је у мудрим рукама, а најтупље орудије... Узмимо, молим вас, шта би било од деце, од народа, да није прута, да није шибе? Много сам о томе расуждавао, прут је храпав пут, али води добру, опако средство, али благословена цјел! А цјел је главно, драга госпођице, цјел! Знате ли оно правило: цјел освештава средство? Сума искуства, сума мудрости, је ли вам познато било ово всемирно правило?

— Није ми било познато, одговори Даница. Али не чини ништа, мени је жао малене деце, па бар бих њих поштедила од боја.

— Дакле сте, госпођице, противу фиргаза! Чујеш ли, Милане? и ту дрмну за рукав свога замишљеног друга, противу фиргаза! Морам признати, госпођице, да сте човекољубивији и од мене и од Милана. Али немојте се погордити, нисте у томе сами самцити, тог је истог мњенија и ваш земљак. И Гргур би хтео и ред у народу и штапове у ватру.

Ту Даници лакну на срцу, осу јој се душом нешто и топло и мило, па једва сакри још јачи дах, који се поче отимати.

— Шта се и шта не би хтело, моја драга госпођице, али шта ћемо, кад не дозвољавају околности, опште спокојство, поредак света. Шта би било од педагогије, од државе? И најмудрија политика не да се извести, док се не ошине. Ево да запитамо господина оца... ту је све — године, знање, искуство, једним словом све... реците нам, драги господине Максо, шта би било од света, кад би се сад прочитало у школама, у народу: децо, браћо, нема више фиргаза, нема више батина... реците: шта би било... реците без околиша, слободно, отворено... реците, сви се покоравамо вашем разумном мишљењу... сви... реците...

— Било би, било... ја не знам шта би управо било, одговори Макса, не могавши тачно да окарактерише друштвено стање, које би онда настало.

— Знате шта би било, умеша се и Милан, дошавши већ једном себи од утисака којима га је испунила проста, природна и лепа појава учитељеве кћери.

Сви га радознало погледаше. Он настави:

— Било би то што и данас — ништа! Честити би били честити, а уље — уље! Бој уништожава, а не воспитава. Госпођица има право, прутови су грозни. Ја их се гнушам. Да тебе повалимо, драги Илија?

Илија трену само, шикну мало кроз нос, па, да сакрије незадовољство, лукаво се смешкаше. Виде да је насео, а већ му поче много до тога стајати, да према Даници није противнога мишљења. Помисли у себи: „Зајох далеко, дубоко је, али ћу испливати, скрећи!“ И доиста...

— Учите ли децу по наставленију, запита Максу, или се још држите старе практике?

— Држим се, како да вам кажем... држим се све више и више наставленија.

— Право имате, власт је власт, да није мудрија не би била старија. Мени само једно никако не иде у главу: не знам само шта смета да *аз* буде *аз*, а *буки — буки*. Казујете ли и ви имена слова или просто: *аз — а*, *буки — б*. Ја не видим да је то Бог зна како паметно, а није ни лакше.

— Лакше је, можда и против своје воље упаде му у реч Даница.

— И лакше и природније, потврди и Милан.

Макса не рече својега мишљења.

— Знам то добро, знам, осече се зловољан Илија на Милана; све што је старо, теби не ваља; све би ти друкчије, само нек није онако како је, целом свету да заврнеш шију. Тебе не питам, питам госпођицу... Допустите само да разложим.

— Сасвим излишно, приметиће Даница, ја сам се одавна над децом уверила...

— Је л' те? Ви сте дакле за стари?

— Не, сасвим за нови метод.

Илија као поливен. Ћута, ћута, па онда да би преухитрио:

— Имате право, госпођице; стари или нови метод — све зависи од наставника.

Ту је Илија погодио где треба, правце у центар кратке целокупне Максине педагогије. Макса, све више и више закачиван хитром, непрекидном беседом Илијином, и сам дође у восторг.

— То је најбоље од свега што сте до сад говорили, велим: најбоље! Само је онде напретка, где је и трудољубија. Метод, ја не знам шта је то, метод је рад; ко не плеви од јутра до мрака, не ишчупа после коров никаквим, па ни оним највећим енглеским машинама.

— Сасвим тако, потврђује Илија.

— Нек школа даде знања „сваком Србину нужна", а ко те пита којим путем, како...

— Као да ми узесте с језика, меша Илија своју акламацију.

— Видите, наставља Макса и не слушајући Илију, више сам са собом говорећи: Треба младежи

воспитанија и опет воспитанија. И знања су полезна, али дуг је живот, поучиће нас; сасвим је нешто друго облагорођавање нарави, које су Србина, као ристијанина, достојне. Ја полажем велику важност на изјашњење катихизиса, примерно поведење, на жив пример; смотрено их чувам од саблазнителних речи, од ђадословија, од свију обстојателства, која би пагубно могла содјејствовати. Прва је регула, руководити их взајмној љубови и согласију, па онда црква, богослужење. благочестије... Све ово говорити, не механически, него јасно, разумително, и онда, онда, ја бар тако налазим, одужио сам свој дуг и Богу и Српству и човечеству.

— Све као да сте ми из душе извадили, кликну Илија дошавши до речи; од слова до слова потписујем све. Бадава, кажем и казаћу увек: стара школа, па стара школа. Док смо се ми, господине, држали часловца, псалтира, дотле је и било добро, а од како смо почели заводити којекакве западне, можда римокатолическе измишљотине...

— Какве римокатолическе измишљотине! осече се Милан, који је већ био постао нестрпљив, кога је увек могло да раздражи Илијино мешање у сваштa, и у ствари које зна, и у знања која не разуме.

Даница, поверљивијим погледом, уверила је Милана да се у овој прилици с њиме потпуно саглашава.

А како је већ дан почео бивати на измаку, то се и наши гости почеше спремати на полазак. Даница навали да оду до Гргуровог оца, и они, после малога затезања, пристану. Фамулус Степан спреми се да их проведе, а Макса и Даница испрате их до потока, до новога моста. Кад су се растали и измакли малу дуж, Милану још трепташе пред очима лепа слика Даничина. Савлада свој понос и окрене се да је још једном види. И Илија се баш у истом тренутку окренуо. Даница већ стајаше с оцем горе на брду. Наставише пут, Милан, и нехотице, опет се окрену, а у исти мах осврте се и Илија, погледа горе према Даници, па онда, чисто подсмешљиво,

јетко, погледа и свога другара. Одлучи се Илија да се окрене и по трећи пут, и гле, као да су се договорили, окрете се и Милан.

— А шта се толико осврнеш? рече Илија.

— А што ти?

— Ја... ја имам свога узрока.

— Имам га и ја.

— Имаш га и ти! А какав је тај твој узрок, ако га смемо знати?

— Смеш.

— Да није Макса?

— Јест.

— Јест... а знам да није Макса... ваљда си се загледао у његову седу браду?

— Јест, у његову седу браду.

— И у његову...

— И у његову...

— Дакле ти већ Даница уштинула срце?

— Уштинула.

— Само је л' девојка! Док видиш, бадава, још си дериште.

— Илија! викну Милан тако љутито, да је чуо и фамулус, који је готово на пушкомет напред корачао.

— Шта си узео ту викати, поче Илија тише, ублажавајући га.

— Кажем ти, Илија, да припазиш на галатни језик!

— Охо, нисам знао, да је већ то тако далеко. Дакле си се већ заљубио?

— Заљубио или не заљубио, то те се ништа не тиче.

— А можда ме се и тиче.

— Тебе ни најмање.

— Ко зна.

— Ја знам.

— Ти знаш; а ја ти опет кажем да ти ништа не знаш.

Кад су прешли половину пута, ћутећи, Милан ће опет мало застати. Застаде и Илија. А кад фа-

мулус беше далеко поизмакао, почеће Милан, али сасвим поверљивим тоном:

— Илија!

Илија га радознало погледа.

— Знаш ли шта сам мислио?

Илија га гледа још љубопитљивије.

— Одлучио сам, да се женим.

Илија у смех:

— Каква женидба!

— Озбиљно ти говорим, хоћу да се женим.

— Још ни прво предавање, а већ хоћеш младу.

— Даница ми се јако допада.

— Умири се, док пројуриш треће село, стишаће се... знам ја тебе и твоје срце.

— Моје срце?

— Твоје као и моје.

— Илија, говори мало озбиљније, ја још до данас нисам волео ни једну девојку.

— Само лакше, брајане; док стигнеш до Лепенице. Пун их је Крагујевац. Па личне, па здраве, па богате. Мудро каже народ: не лепи се сиротиње.

Милан осети, како га на ове непромишљене речи обузе гнев, али се опет поумири.

— Најзад како било, Илија; то је моја ствар. Одмах ћу писати оцу... још до зиме... Него, Илија, хоћеш ли ми бити кум?

— Лакше, лакше, да не падне крушац с тавана.

— Питам те озбиљно.

— А ја ти кажем још озбиљније.

— Дакле, дај руку!

Илија пружи руку, а Милан, стиснувши је, помисли у себи: „У име Бога свршисмо и утврдисмо."

А шта ли је помислио Илија? Он обично мање мисли, а више говори. Али се и њему у овај мах нешто закувало у срцу, па поче одмах да се прибира, помисли одмах на свој нови положај, на издашност лаковерних сељака, с једне стране на лакомост, с друге стране на штедњу, на скупоћу и на економисање, па најзад се пипну за појас, насмехну задовољно, и — одлучи се. Предузимљивост, енер-

гија, то су његова прасвојства, која му никад нико није спорио.

Већ су се пењали уз брдо. Указа се село. Ућоше на вратнице Гргурова оца. Иван Здравковић стао пред кућу и гледа изненађено. А кад чу, да су Гргурови другови, скратише му се ноге, па само што викну: Петрија! Запиткивања, и одговарања. Разговор, част — до поноћи.

Али је у школи горела свећа и после поноћи. Макса се два три пут будио и говорио детету да гаси свећу, да легне. Али га је Даница молила, да је остави. Седела је за столом, плела, и гледала у отворену књигу пред собом. То је једна од оних одабраних књига, што их је пре пуне две године послао Гргур. Гледа у слова, али мање чита, више мисли и осећа. Па тек је нешто текне у срце, задркће сва, стисне прсте, протре чело, погледа у икону чело очине главе, па опет у књигу, прочита редак два, па опет се пренесе. Сва јој душа лебди над тим далеким и незнатним Томашевцем, над усамљеним рањеником, над Гргуром. Чула је Илију, видела је Милана, а душа је заваркава, па јој црта Гргура најлепшим, најтоплијим бојама, па га диже и узвишује, па јој се чини тако нежан, драг, тако безазлен и светао, да није грехота помолити се Богу за њ, и целу своју душу сместити у њега.

— Гргуре, Гргуре, ја те волим, волим, волим, први пут је ноћас шапнула у себи, пољубила књигу, и кад је пред легање стала пред икону, молила се Богу само за њега. У дубини своје чисте душе веровала је да нема ништа у себи, што не би било њему посвећено, осећала је тако живо, да је она његова: суђена. И кад је склапала очи, учини јој се да чује његов глас: „Лаку ноћ, моја Данице!“

XII.

Ко није о јесени путовао кроз поље, кроз гору, тај не зна, шта су јесење лепоте. Још се свуда види зелен лист, али тамо амо измешан жутим и црвеним, по стрништима поскакују вране, и осим њиховог га-

кања и врапчијег цвркутања не чујете више ни веселих птица у гори, ни зујање буба по трави и међу гранама. Потоци пуноводни, струје преко камења са оним истим жубором, али тај жубор јаче мрмори овладалом тишином. Кад погледате у небо, тешко вам је одвојити ока од лепе паведрине, чини вам се небо плавље, а фигурасти облаци бељи од најбељег папирја.

Како је лепа, колико свечано мирна та јесења природа. А како ли је тек морала слатко падати Гргуру, кад је, на маленом крепком мркову, јахао познатим путем правце у своје село. Тек је навршио двадесет другу, а лице му тако пуно збиље, пуно мушке, маркиране лепоте. На коњу је, па сељаци, које сусреташе, и не могаху видети, колико је личан и виђен растом, али се тим више загледаху у оно мудро чело, у онај поглед препун благости и мира, у оно лице, којега се утисак или дуго или никад не заборавља.

Коњ је журно кући грабио, махао вратом, рзао растворењим ноздрвама, и да га Гргур не устављаше кајасима, би одавна ухватио најкрупнији кас. А кад га, и нехотице, такну бакрачлијом у ребра, било је повуци-потегни, докле га је стигао. Најзад се мало поумори, подлеже својој судбини, па кротко и послушно, журним одмереним кораком, пошаше свога замишљеног господара.

Гргур мисли и премишља о својој прошлости; сећа се сваке ситнице из свога детињства, из свога живота у селу, у школи; сећа се и учитеља Максе, сећа Данице. Па онда му се опет наметнуше живописне слике из доба ранијег и познијег ђаковања, сећа се рата, сећа боловања, сећа сваког значајнијег друга и догађаја, па се најзад опет заустави на Даници. Што се ближе селу примицаше, тим се живље и разговетније указиваше њезина пријатна слика у његовој разгрејаној души. Њезин и мајчин лик, једно поред другога, трептаху му блеском светитељским. Ево се указаше и неколике куће од његова села, удари вечерње звоно на старој звонарици, а кроз

његову душу и нехотице проструја најлепша жеља својој некадашњој другарици. А шта ли јој је, Боже, пожелео?

Гргур је прошао долом поред школе; оздо видео само школски кров, и врх њега дрвену звонарицу са школским звонцетом. Пребројујући поток код новога моста, чешће је погледао на школско брдашце, премишљао да ли да сјаше на који тренутак, макар само с врата да поздрави старог учитеља Максу, Даницу, али опет, прегазивши на ону страну потока, није се повео за срцем, него правце стазом, која води горе у његово село. На једном савијутку, где се чешће одмараше под оним разгранатим дивљим крушкама, срете старог фамулуса Степана, који сеђаше на узвишеном корену старог изгорелог дуба. Одмах га познао.

— Добра ти срећа, чича-Степане.

— Бог ти добро дао! одговори старчић, тргну мало назад своју гараву лулу, па га поче гледати и од главе до бакрачлија мерити.

— Познајеш ли ме, чича-Степане? подвикну Гргур гласом мало појачим.

— Па, да видиш, дијете...

— Зар си ме заборавио?

— Заборавио, да! настави чичица и поче се дизати на ноге. (Лулу је брже боље стрпао у јанџик.) Знаш старост, слабост; ни оних ногу, ни оних очију. Притерајде, сељаче, коња поближе...

— Ето, познајеш ли ме сад?

— Познајем дабогме, да познајем... Само мора да је било давно, па сам мало као смео с ума. Ал' стан', почекни мало, сад ћу се ја..., чекај, чекај... видиш ти га на... Та знам те добро, знам... Ха! (И лупнув снажно ногом о земљу кликну весело:) Гргуре, сине, јеси ли ти?

— Ја, чича Степане, ја.

— О дијете, како си се раскрупњао, како си окосматио; а мени се још непрестано врзе по глави оно некадашње дериште. Па, сине Гргуре, а сећаш ли се и ти мене добро?

— Сећам те се, чича, како те се не бих сећао?

— Е, сиромах учитељ Макса, много је остарио и оронуо; ја још како тако, али он... Често говоримо ја и Даница, где си и како ти је у далеком свету... Ко ће као Бог, само кад си нам се опет повратио жив и здрав. Ниси се пео до школе?

— Нисам, чича-Степане; грабим кући, док је видела.

— Ако, ако... Мајка је мајка. Пожури се... Иван је поцигурно код куће; били смо заједно на горњој воденици. Па док те види Петрија... због ом! Одох све трком до школе. Како ће се и они тамо обрадовати кад чују да сам те видео. Због ом!

— Због ом, чича! отпоздрави Гргур, окрену коња, па што игда могаше уз брдо.

А Степан поново припали лулу, па поштапајући се својом старом палицом, оде младачком брзином доле ка школи.

Газда Ивану заиграла обрва, стоји пред кућом и пита Петрију: „Шта то може бити?“ Петрија се труди да докучи право предсказање таке необичне појаве. Из те мучне неприлике извуче их кутњи пас, који изненада залаја. Тргоше очи, погледаше према вратницама и обадвома ноге обамреше. Иван виче: „Трчи, Петрија!“, а она: „Нуто, нуто, Иване!“, па се хвата за његово раме, да се не сроза на земљу. Петрија клону на кутњи праг, Иван виче: „Децо! Пауне!“, потеже уз авлију и низ авлију, дозива чељад: „Камо сте, где сте, потеците!“, па онда дође к себи, па потрча пред коњаника, који је већ дотле био улегао у двориште и сјахао. Љуби Гргур оца у руку, љуби отац свога давно невиђеног сина, а кад обоје одоше до Петрије, сиротој мајци сузе грунуле, загрли своје мило чедо, и не оста места на лицу његовом, које није више пута изљубила, а све кроз полуплач говорећи: „Благо мени данас и до века! Благо мајци кад те је опет видела!“

Изнесоше јастуке и поседоше на траву под гуњом. Гргур им прича све. Иван ћути, па га сад отворено, сад испод ока погледује, а Петрија села

право према обојици, не скида ока с детета, па кад приповеда претурене јаде, она уздише: „Тешко ли си мајци!“, а кад потргне нешто драго и радосно, покликује: „Благо ли си мајци!“ И то би тако до поноћи трајало да Иван не привика: „Пожури, жено, вечеру!“ Скочи Петрија, а за њом Паун, а за њима остали укућани.

Беше скоро по ноћи кад су, после богате и укусне вечере, полегали који у вајату, који тамо по трави, под гуњом. Гргуру је мати наместила у кући, прострла шареницу преко миришљава сена, под главу вунен јастучић, а покрила га белим вуненим губером, оним гостинским, који би пристао за три и по швапска кревета. Тамо код иконе висе скорашњи венчићи од смиљките и босиока. Мирише Гргур, мирише, па се сећа оних безбрижних дана из невинога детињства. А то га сећање пренесе у мисли о учитељу Макси, о школи, о Даници. Што дуже мишљаше о себи и њој, све му теже беше, што је узгред није походио, макар на тренутак, два макар... али ту одмахну све те мисли од себе, окрете се на другу страну, и уморен — заспа.

А кад фамулус Степан дојури школи, подигао беше праву узбуну. Кад се старац издувао, поче, у мањим и већим прекидима, приповедати, како је срео Гргура, како је угледан и леп, како се носи капетански, а због мудро као какав поп. Учитељ оста исто онако озбиљан: на његову суморну и убрану лицу није се дало опазити, је ли се или се није обрадовао. Даницу преобрази тај радостан глас, потрча у ћилерак, да почасти чичу ракијом, па онда? Онда одједанпут побледе у лицу, изађе пред кућу, гледаше дуго у вечерњи сутон, и, кад се повратила, лепе јој очи беху још лепше, као увек што су у лепотица после проливених суза. То су биле сузе разноликих врела; једнима беше мати радост, а другима туга. Тежак, врло тежак бол прожимаше јој заиграло срце: како је, после толикога растанка, могао проћи поред школе, а не увратити се на часак-два? И кад је пред сан шаптала своју обичну

молитву, желела је најлепшу срећу, свако земаљско добро свом негдашњем другу, послала му је у души пољубац и ону најдражу реч, али ипак, ипак беше окупана у сузама, кад је, тамо око поноћи, ухвати сан.

Сутрадан освану мутно јесење јутро, облаци тешки и ниски притисли целу околину, таман да се кишом заплачу. Макса огрнуо шубе и место феса намакао зимњу шубару, Даница нахранила живину, па тамо у кухињи стала код огњишта; чека да се разгоре сирове цепљике, па да спреми оцу доручак. Макса извадио из џепа два писма, окренуо се прозору, намакао наочари, па чита. Чита једно, чита друго, чита их још једанпут, гледа и по трећи пут то у једно то у друго, па онда обадва савије и спусти у шпаг. Хода по соби, мисли и мисли, прислушне код врата, па како ништа не чује, оде опет к прозору и још једном разгледа по некоја места у писму.

Док је тако Макса проучавао обе ситне, но њега покрупније књиге, дотле је Даница читала све успомене и све тајне свога лепог и невиног срца. Тако задубљена у себе, у мало што не клону на земљу, кад је, изненадно окренувши се, опазила поред себе лепог и угледног господичића, истог онаквог, каквог је одавно привиђала у својој набујалој души.

— Гргуре!

— Данице!

И обоје, као укопани, не макоше се с места. Дотакли су им се прсти. Даничине очи сјајнуше још лепшим чаром, а лице обли заношљива лепота, груди јој се заталасаше, и једва се уздржа да не падне на снажно недро младића, који је одавна господар њезинога срца, а који јој се у овом тренутку узнео још лепшом мушком красотом. А Гргур? Задовољно гледећи је, радовао се у себи, што је тако здрава, тако угледна, тако добра домаћица свог старог самохраног оца. Даница је дрхтала, стрепила, чекала и чекала, али оно, што је одушевљавало срце њезинога другара, беше најнежније, најтоплије по-

штовање, пријатељска љубав, одликовање. Његова љубав беше истинита и топла, али не она, коју је предосећала Даница, не она, која вечном свезом спаја два младачка срца. Крадом је уздахнула, своју преварену руку повукла је к себи, очи јој се наводнише, али толико имађаше духа да се ниједан сузни бисерак не појави на лепим, великим трепавицама. Гргур је гледаше и гледаше, чисто не могаше да скине ока с ње, вазда би је гледао; чињаше му се, да никад није видео тако лепе и прикладне девојке. Игра му срце у прсима; осећа да је пуно топлине, пуно радости. Чини му се као да би јој имао нешто пришаптати, нешто поверити. И загрлио би је, загрлио те како снажно, али се убрзо застиде од тако дрске и нерасудне помисли, жар првог одушевљења поче попуштати, и он, сасвим мирно и озбиљно, запиткиваше је о покојној учитељци, о учитељу Макси, о попу Крсти, о школи. Изађоше из кухиње и одоше староме Макси у собу. Стари Макса није више онај негдашњи строги дисциплинатор — изненађен једва се држаше на ногама, поднеше му столицу, узе руку Гргурову, нешто би хтео да говори, усне се мрдају али не отварају, гледа га само и плаче као мало дете. Даница их остави, па брже ускочи у своју баштицу, паде на једну цветну леху, покри лице рукама и јецаше. А кад јој одлакну и сузе престаше, спусти руке у крило, и погледа горе својим великим очима. Суморно небо исто тако непровидљиво и тешко као и њезина судбина од данашњег дана. Како је још јутрос било на свету пуно и дражи и нада, а сад је оставља све, све нежно и лепо, све тајанствено, чаробно, све узвишено. Осећа како се над њом склапају таласи обичнога света, како се сасвим губе чаробне слике досадашњег сна и сувише озбиљно пиље у њу хладне прилике другога живота, који у овај мах пирну својим студеним врховима. Устаде, прекрсти руке преко усколебаних недара, још једном гледну у мутне облаке, па оде у кућу.

За чудо! Кад је, после неколико тренутака, ушла са служавником, Гргур се чисто тргао. Учини му се, као да уђе девојка налик на Даницу; да је имао Макса још коју ћерку, мислио би да је то старија сестра њезина. Како јој је миран поглед, нежан и благ, пун преданости, али без младачког жара; лице тако лепо, тако невино, али без оног ружичног и топлог трептања, које му отоич засењаваше очи. Гледа и гледа; колико тишине, колико присебности и самопоузданости у његове другарице. Још је у пуном животу, неузабран цвет, али њезине речи зазвонише сестринском поверљивошћу, неком материнском брижљивошћу.

Гргур је морао много и много приповедати своме негдашњем учитељу о рату, Мађарима, о Војводини, о школи, о књижевности, о политици. У подне за столом, Макса је седео у прочељу, а он и Даница једно према другом. Учитељ је био ванредно добре воље, слао је и по попа-Крсту, али га не беше у селу. Приповедао је много и из своје прошлости, свога ђаковања; али је и Гргур морао исто тако испредати до најситнијих ситница. Даница, по обеду, остала је на свом месту за столом, плела је и подједнако пажљиво слушала и оца и Гргура. Говор је текао живо с предмета на предмет, док ти стари уча погледа мало оштрије Даницу, која се одмах дигну и оде из собе.

— Да ми кажеш право, дијете, поче Макса смотрено вадећи она оба писма из недара. Реци ми, али као да те твој отац Иван пита; реци ми, право. Ти познајеш врло добро оба твоја друга, и Милана и Илију. Реци ми: који је од њих двојице бољи?

Гргура чудно изненади овако питање.

— Ништа се не чуди, Гргуре; ја сам отац, ја морам да знам. Остарио сам, обневидео, још за који дан...

Ту се Макси очи наводнише. Узе убрус испред себе и поче их на махове брисати.

— Време је да се и за ово дете постарам. Доста ме је стара подворила, доста сам је потрудио и на-

мучно, доста се насамовала у овој сеоској пустињи. Што мора бити, мора. Она је послушно и присебно дете, Бог ће је свуда пратити. А ја...

И ту Макса поче још јаче јецати. Гргур оборио главу, а он наставља испрекиданим говором....

— Ето ми пише Милан, пише Илија. И једном и другоме нема се ништа примећавати, ни што се тиче правописанија, ни касателно словосочињенија. Обојица православни, обојица млади, обојица твоји коншкулари, обојица просе руку мога детета. Светуј ми сада шта да радим, који би више усрећио моје дете: Милан или Илија?

Гргур још не диже главе, бије десним кажипутем по столу, бије час слабије, час јаче.

— Видиш, синовче, наставља учитељ Макса; Милан ми се види мудар и озбиљан, али је у Илије практике, философије живота — довољњејше! Кад још за младости тако служи својим користима, ту се није бојати празне и гладне старости. Ко не уме себи бити пријатељ, бадава мудрост, бадава сва наука. Мало ми је побрз у говору, али ће и то уставити озбиљније године. Сазреће.

Гргур се исправи, преста ударати прстом по столу, погледа у Максу, отвори и уста да нешто проговори, па опет ућута и не рече ни једне. У истом тренутку отворише се врата и уђе Даница, Макса писма у шпагове, а Гргур узе шешир и спремаше се за полазак. Макса још заста у соби, а њих двоје одоше до баштице. Пуно разнолика цвећа, исто као пре, калопер и здравац на истим местима, само су данас крупнолисниији и бокорастији. Невен се жути тамо поред ограде а у средњим котурима све сам каранфил и кадифица. Ружице давно прецветале, па опустиле полуоголеле гране, а на њима по који шипак ужутео и у велико се спрема да се нарумени. Обоје ходају по стазицама, обоје се ућутали, као да је и у њиховој пролетњој души ојесенило. Хтеде да му узабере који цветак.

— Не, не, не дирај, Данице; најбоље је цветку на његову корену. Ја волим цветак кад овако лепо

бљешти у врту. На што му скраћивати и онако кратке дане његове? Дај ми који листак од овога калопера. Тако лепо мирише.

Она ускиде два листа, и пружи му их.

— Кад их овако гледам и миришем, а ја се сећам нашега детињства. Боже мој, како журно дани пролазе; веруј ми, Данице, као да јуче беше — тако се сећам оних првих дана, што их обоје овде проведосмо. Дуго сам чувао ону киту цвећа на дну сандучића, дуго, дуго. Сад сам га негде загубио; а шта се не загуби на овој прљој земљи? Ништа на овом свету није стално, све пролазно, све неверно...

Даница га значајније погледа и прошапта:

— Све?

— Све, драга моја Данице. Ето ми је двеест две, и тако се осећам сам, тако излучен из света, а тако бих...

Али ту Гргур ућути и омириса она два листа калопера што их држаше у руци.

— Ова два листа, како лепо миришу; ти си им била мати, моја драга Данице. Чуваћу их брижљивије него ону негдашњу китицу твојих цветака.

— Калопер је тако обичан цветак, прошапута Даница.

— Али му је мирис дуготрајан...

— Управо и није цвет, настави Даница и опет га погледа оним значајним погледом.

— Ја ћу бити с њиме задовољан.

— Сасвим задовољан?

— Сасвим.

— То је тако мало.

— Мени, који сам навикао одрицати се свега, сасвим довољно!

— Одрицати се; зар баш ништа нема чега се не би смео одрицати?

— Ништа, Данице, осим оних старих у селу.

— А осим оца и мајке?

— Све је остало и близу и далеко.

— Свега се можеш одрећи?

— Свега.

Гргур, изустивши ово еванђелско одрицање, погледа у Даницу, али она већ више не гледаше у њега и спокојно даље корачаше међу цветним лехама. Облачно јесење небо гледало их, и у овом тренутку заплакало је, крупне капљице шуштаху по цвећу, а неколико, најкрупнијих, попрскаше лепе Даничине образе, те се измешаше са другим, исто тако крупним али врелим капљицама, које се и нехотице сроза̀ше низ лепе и пуно мирне образе Даничине.

После кише, која потраја половину сата, Гргур уседе свога мркова и одјаха својој кући у село. Уз пут је много мислио о својој тамној будућности, и за чудо, толико га је занимао тај неразговетни тема̀т, да ни један једини пут не помисли на Даницу, која је, запрепашћена, стајала на ивици брда пред школом, и непомично као кип гледала на ону страну, где је ишчезао. Беше сасвим мрак, кад је ушла у кућу, али још већа помрчина беше јој обузела саломљену душу. Покупила све успомене Гргурове: цвеће, писма, књиге, слике, отишла у кухињу и забравила врата за собом. Љубећи једно по једно, бацаше их у ватру, гледаше, како се преливају проженути пламеном, и како се, најзад, претворише у чашицу — пепела. Још онако усијан пепео покупила је у рубац.

— „Све је пролазно, све неверно“ прошапута речи Гргурове. „Свега“ се морамо одрећи, „свега“. Мајко моја, мајко; опет ти се враћам тако худа, тако сирота. Свет је овај тако пуст, пуст, пуст!...

XIII.

Већ је скоро пао лист са брестова пред школом. У дугачке општинске кошеве одавна се довлачи и сасипа овогодишњи кукуруз. Ново се вино у велике пије, а евенке од грожђа одавно висе по стрехама. Сељаци живахнули, учестале прошевине и отмице: мало која поличарка да ће остати у своје матере.

Сви су дани и красни и лепи, али најлепши и најсвечанији светла недеља. А још лепша у селу у брдима, у природи, која је највеличанственије и најразумљивије јеванђење божје мудрости. Па још данас, кад се код школе и цркве искупило мало и велико. Школско двориште почишћено, спремљено; ограда окићена бршљаном; пред школом дугачак постављен сто; иза куће пуши се голем огањ и спремају ражњеви; гајдаш накривио фес, дува, и час по удешава пискове; жене се узмувале, у кујну из кујне, у собу из собе; девојке носе на послужавницима слатко, ракију, кафу.

Стари Макса удаје своју јединицу. Дуго се ломио и ломио, и најзад, по договору с попа-Крстом, уступио Даничину руку — шта мислите коме? Оној савитљивој трсци, човеку без сваког значаја, али довијарноме — нашем врло добро познатоме Илији.

У школској соби спремају младу, облаче јој плавчасту свилену хаљину, па бело свечано либаде, па бајадер с крупним увезаним ружицама по белом свиленом пољу. Савише јој око главе венац од ситних зелених листића и бело-бобичастих цветића, и преденуше бели вео, који паде на једно и друго раме, па низ вити пас.

Дође час да се изведе девојка. По старом добром обичају ваља да је изведе брат и преда ручноме деверу. Даница зажеле, да је изведе њезин другар из детињства, и дозваше Гргура. Гајдаш свира у трему, споља се чује сватовска песма девојака, жене и девојке упрле сузне очи у невесту; врата се отворише и унутра ступи Гргур, погледа своју другарицу, која погледа и њега својим лепим крупним очима, погледа је још једном, и гле! никад није била тако лепа, тако анђелско-нежна, тако узвишено-чиста, тако пуна доброте и узвишености, тако...

Али Гргур већ није ништа даље видео. Засенуше му очи од изненадне муње. Преврат, који ускомеша целу душу његову, потресао је и старе

склоности, рашчистио мутно небо његових магловитих осећања. Сад је тек јасно видео Даницу у свој њезиној величини и красоти, сад је у дубини душе осетио оне мирисе, који су одавна, неопажени и неуживани, кадили младачку душу његову. Што ли му рука тако задрхта, кад се њезине дотаче? А кад им се погледи сусретоше, обојима сину једна иста светлост, обузе их једно исто осећање. Стискоше једно другом руке, дах им се за тренут устави, и расташе се.

Да ли на веки?

После неколико тренутака стајала је Даница пред олтаром, а Гргур на свом коњу журио се кући. Поред пута голи лугови, гаврани прелећу са грма на грм, потоком плови по који суви листак, а суморно јесење небо поклопило и најближа брда. Често је исто тако суморно у прсима која је прострелио јад.

КРАЈ.

С А Д Р Ж А Ј.

Предговор . . . . . I—XXXII
Глава прва 1
Глава друга 9
Глава трећа 16
Глава четврта 28
Глава пета 43
Глава шеста 52
Глава седма 69
Глава осма 83
Глава девета 99
Глава десета 115
Глава једанаеста 124
Глава дванаеста 137
Глава тринаеста 147

PG 1418 S35S3 1912

Sapcanin, Milorad P.
Sanjalo

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY